

ΑΝΑΒΑΘΜΟΙ
ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ
ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΟΝ

Υ Π Ο
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ
Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

1. Εἰσαγωγικά.

Κατὰ τὴν κλασσικὴν φράσιν τοῦ Pascal, «ὁ ἄνθρωπος ὑπερπηδᾷ ἀπείρως τὸν ἄνθρωπον» (L' homme dépasse infiniment l' homme)¹. Χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος εἶναι τὸ νὰ ὑπερβαίῃ τὰ χωροχρονικὰ ὅρια τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Τοιοῦτοτρόπως ὁ ἄνθρωπος ἀξιοποιεῖ τὰ ἐντὸς αὐτοῦ ἐμφυτὰ ἀξιολογικὰ αἰτήματα διὰ τῆς ὑπερβάσεως τῶν ὁρίων τῆς φυσικῆς, βιολογικῆς, ψυχολογικῆς καὶ ἱστορικοκοινωνικῆς πραγματικότητος καὶ διὰ τῆς στροφῆς του πρὸς τὰς ἐπέκεινα τῶν ὁρίων τούτων ὄντικας σφαίρας, πρὸς τὸν ἐκτὸς καὶ ὑπεράνω ἑαυτοῦ πνευματικὸν κόσμον, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐμφύτως τείνει τὸ πνεῦμα αὐτοῦ. Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἐμψυχοῦται ὑπὸ τῆς ροπῆς πρὸς τὸ Ὑπερβατικόν, ὑπὸ τῆς συνεχοῦς καὶ ἀδιακόπου προσπαθείας πρὸς ἐξέδον ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ δεδομένου, πέρα παντὸς πεπερασμένου καὶ ἐπιγείου.

Ὡς κατ' ἐξοχὴν ἔχει τονίσει ὁ ἐκ τῶν ἐκπροσώπων τῆς ὑπαρξιακῆς φιλοσοφίας Karl Jaspers, κίνητρον τοῦ πρὸς τὸ Ὑπερβατικὸν ἄλματος καὶ τῆς δι' αὐτοῦ ἀνυψώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ κατωτέρας ὑπάρξεως (Dasein) εἰς ἀνωτέραν ὑπαρξιν (Existenz) εἶναι ἡ συνειδητοποίησις τῶν λεγομένων «μεθοριακῶν καταστάσεων» (Grenzsituationen) αὐτοῦ. Ὁ ἄνθρωπος ζῆ ἐντὸς διαφόρων καταστάσεων (Situationen), αἱ ὁποῖαι μεταβάλλονται καὶ ὑπερπηδῶνται εὐκόλως ὑπ' αὐτοῦ. Ἄλλ' ὅμως ὑπάρχουν δι' αὐτὸν καὶ καταστάσεις (Situationen), αἱ ὁποῖαι παρουσιάζονται ἀμετάβλητοι, ὡς εἶναι π.χ. ὁ θάνατος, ὁ πόνος, ὁ ἀγὼν, ἡ ἐνοχὴ, ἡ ἔλλειψις ἀσφαλείας, ὁ περιορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς ὀρισμένων δυνατοτήτων, σχέσεων καὶ συναρτήσεων².

1. Lourencino Bruno Buntel, *Geist*, ἐν: *Sacramentum Mundi - Theologisches Lexikon für die Praxis*, τόμ. 2, Freiburg - Basel - Wien 1968, στ. 510.

2. Karl Jaspers, *Einführung in die Philosophie*, München 1953, σ.σ. 20 ἐξ. Erwin Metzke, *Handlexikon der Philosophie*, Heidelberg 1940, σ. 130.

Αἱ καταστάσεις αὗται χαρακτηρίζονται ὑπὸ τοῦ Jaspers ὡς «μεθοριακαὶ καταστάσεις» (Grenzsituationen), διότι δεικνύουν σύνορα καὶ ὄρια³, εἰς τὰ ὁποῖα, ὡς εἰς ἓνα τοῖχον, προσκρούει ὁ ἄνθρωπος, διὰ νὰ λαμβάνῃ συνείδησιν τοῦ πεπερασμένου τῆς κατωτέρας αὐτοῦ ὑπάρξεως (Dasein)⁴ καὶ διὰ νὰ ἀφυπνίζεται εἰς μίαν ἀνωτέραν ὑπαρξιν (Existenz)⁵.

Πολλάκις, ζῶντες ἐν τῇ κατωτέρᾳ ἡμῶν ὑπάρξει, ἀγνοοῦμεν τὰ σύνορα ταῦτα ἢ κλείομεν τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸ αὐτῶν καὶ ζῶμεν ὡς ἐὰν ταῦτα δὲν ὑπῆρχον. Οὕτω λησμονοῦμεν, ὅτι εἴμεθα ἔνοχοι, ὅτι πρέπει νὰ ἀποθάνωμεν, ὅτι δὲν ἔχομεν ἀσφάλειαν ἐν τῷ κόσμῳ, ὅτι εἴμεθα ὄντα πεπερασμένα καὶ περιορισμένα⁶. Δι' αὐτὸ δὲν δυνάμεθα νὰ πραγματοποιήσωμεν τὸ ἀληθινὸν καὶ γνήσιον νόημα τῆς ὑπάρξεώς μας. Ἡ πραγματοποίησις αὕτη ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ τῆς συνειδητοποιήσεως τῶν «μεθοριακῶν καταστάσεων»⁷, ἥτις βοηθεῖ συγχρόνως ἡμᾶς νὰ ἀποκτήσωμεν πεῖραν τῆς σχέσεως ἡμῶν πρὸς τὴν ὑπερτέραν πραγματικότητα τοῦ Ὑπερβατικοῦ. Συνειδητοποιοῦντες τὰ ὄρια τῆς ὑπάρξεως ἡμῶν, διαπιστοῦμεν, ὅτι ταῦτα ἀποτελοῦν τὸ μεταίχμιον δύο περιοχῶν, τοῦ Ἐπέκεινα καὶ τοῦ Ἐνθάδε. Τὸ Ἐπέκεινα διανοίγεται ὡς ὀρίζων εἰς τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος τοῦ βλέμματός μας. Αἰσθανόμεθα τὸν ἑαυτὸν μας περιβαλλόμενον ὑπὸ τοῦ Ὑπερβατικοῦ⁸, ὅπερ — ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κόσμον, τοῦ ὁποίου ἐν «ἐλάχιστον μέρος» ἀποτελεῖ «ἐν μέρος τῆς φύσεως ἡμῶν»⁹ —, εἶναι ὁ Θεός¹⁰, ὁ Ὅποιος δὲν ταυτίζεται πρὸς τὸν κόσμον, ἀλλ' ἔρχεται εἰς σχέσιν πρὸς αὐτὸν καὶ πρὸς ἡμᾶς¹¹.

Ὁ ἄνθρωπος, εὐρισκόμενος πρὸ τῶν «μεθοριακῶν καταστάσεων», δύναται διὰ τῆς ἐλευθερίας αὐτοῦ νὰ προχωρήσῃ εἰς τὸν αὐτοκαθορισμὸν καὶ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀποκτῶν συνείδησιν τῆς πραγματικῆς του καταστάσεως, τ.ἔ. τοῦ ὅτι οὗτος εἶναι μὲν πεπερασμένη καὶ περιορισμένη ὑπαρξις, ἀλλὰ ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ ρίπτῃ τὸ βλέμμα πρὸς τὸ Ἄπειρον καὶ τὸ Ὑπερβατικόν, ὅπερ ὡς ὀρίζων περιβάλλει

3. Karl Jaspers, ἔνθ' ἄνωτ.

4. Karl Jaspers, *Psychologie der Weltanschauungen*, Berlin ³1925, σ. 287. Emmanuel Mounier, *Introduction aux Existentialismes*, Paris 1947, σ. 55.

5. Erwin Metzke, ἔνθ' ἄνωτ.

6. Karl Jaspers, *Einführung in die Philosophie*, σσ. 20-51.

7. Αὐτόθι.

8. Leo Gabriel, *Existenzphilosophie*, Wien 1951, σ. 206.

9. Karl Jaspers, *Der philosophische Glaube*, München 1951, σ. 17.

10. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 30.

11. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 17.

ταύτην. Ἡ στροφή τοῦ βλέμματος πρὸς τὸ Ἐπέκεινα γίνεται διὰ προσωπικῆς «ἐκλογῆς καὶ ἐλευθερίας»¹². Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ἐλευθέρως ἀποφασίζον καὶ ἐκλέγον ὄν (das entscheidende Sein)¹³. Ἐκ τῆς ἐλευθερίας αὐτοῦ ἐξαρτᾶται τὸ ἂν οὗτος θὰ κατευθύνῃ τὰ βήματά του πρὸς τὸ Μηδέν, μὴ θέλων νὰ ἀντικρύσῃ τὸ Ὑπερβατικὸν καὶ νὰ ἀνυψωθῇ πρὸς αὐτό, ἢ ἂν οὗτος θὰ ἀναχθῇ εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἀνωτέρας ὑπάρξεως, ἢ ὁποῖα ἐν ὑψίστῃ ἐλευθερίᾳ ἀγωνίζεται διὰ τὴν δημιουργίαν «καταστάσεως βαθυτάτου συνδέσμου μετὰ τοῦ Ὑπερβατικοῦ»¹⁴. «Ὡς ἀνωτέρα ὑπαρξεις ὑπάρχω μόνον ἐφ' ὅσον γνωρίζω ἐμαυτὸν δωρηθέντα εἰς τὸν ἑαυτὸν μου διὰ τοῦ Ὑπερβατικοῦ»¹⁵. Διὰ τὴν ἀνωτέραν ἀνθρωπίνην ὑπαρξιν, ἥτις ζῆ ἐν ἐλευθερίᾳ, ὁ Θεὸς εἶναι αἰσθητὸς «ὡς παρουσία» (als Gegenwärtigkeit)¹⁶. (Περισσότερα περὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ K. Jaspers βλ. εἰς εἰδικὰς μελέτας μας¹⁷).

Αἱ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαι διατυπώσεις τοῦ Pascal ἢ τοῦ Jaspers εἶναι ἄρνησις τῆς ἀθειστικῆς προσηλώσεως εἰς τὸ ἐνδοκοσμικὸν ἢ ἔμμονον (ἐν + μένειν) (Immanentismus)¹⁸, εἰς τὸ πεπερασμένον, εἰς τὸ ens finitum (Finitismus)¹⁹. Ὁ ἀθειστικὸς αὐτὸς Immanentismus ἢ Finitismus εἶναι εἴτε ἀπόλυτος, ὡς λ.χ. ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Jean – Paul Sartre²⁰ ἢ τοῦ Albert Camus²¹, εἴτε ἀπλῶς «μεθοδικός», ὡς λ.χ. ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Heidegger²², ἥτις περιέχει τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἔχει

12. Karl Jaspers, *Philosophie*, τόμ. 1-3, Berlin 1932, τόμ. 2: *Metaphysik*, σ. 2.

13. Karl Jaspers, *Die geistige Situation der Zeit*, ¹⁰1960, σ. 132.

14. Karl Jaspers, *Einführung in die Philosophie*, σ. 43.

15. Karl Jaspers, *Der philosophische Glaube*, σ. 20.

16. Karl Jaspers, *Einführung in die Philosophie*, σ. 44.

17. Ευαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἡ φιλοσοφία τῆς Θρησκείας τοῦ Karl Jaspers, ἐν Θεσσαλονίκη 1963. Τοῦ ἰδίου, Ἡ ἰδέα τοῦ Ὑπερβατικοῦ καὶ τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Κάρολ Γιάσπερς, περ. «Ἐκκλησία», ἔτος 1953, σσ. 115 ἐξ.

18. Johannes Hessen, *Existenzphilosophie*, ⁵1948, σ. 82.

19. Johannes Hessen, *Religionsphilosophie*, τόμ. 2: *System der Religionsphilosophie*, München/ Basel ⁵1955, σσ. 529 ἐξ.

20. Τὰ κυριώτερα ἔργα τοῦ J. – P. Sartre εἶναι: *La Nausée*, Paris 1933. *L'etre et le néant*, Paris ⁴1943. *L' existentialisme est un humanisme*, Paris 1964. *Théâtre*, Paris 1947. *L' imaginaire*, Paris 1948. *Critique de la raison dialectique*, 1, Paris 1960.

21. Τὰ κυριώτερα ἔργα τοῦ A. Camus εἶναι τὰ ἐξῆς: *Le mythe de Sisyphé, essai sur l' absurde*, Paris 1942. *Etranger*, Roman, Paris 1942. *La peste*, Roman, Paris 1947. *L' homme révolté*, Paris 1952.

22. Τὰ κυριώτερα ἔργα τοῦ M. Heidegger εἶναι: *Sein und Zeit*, ¹¹1967. *Was ist Metaphysik* ⁹1965. *Holzwege* ⁴1963. *Einführung in die Metaphysik*, ³1966.

«χαρακτῆρα ἀθειστικόν»²³, ἐφ' ὅσον ἡ πεπερασμένη ἀνθρωπίνη ὑπαρξίς παρουσιάζεται ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου τούτου ὡς μηδεμίαν ἔχουσα σχέσιν πρὸς τὴν ὑπερβατικὴν θεϊαν πραγματικότητά²⁴.

Ἄλλ' ἐπειδὴ τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα ἔχουν μᾶλλον ἀόριστον εἰδολογικὸν ἢ μορφολογικὸν χαρακτῆρα, γεννᾶται τὸ ἐρώτημα: Ποῖα εἶναι καθ' ὕλην καὶ ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου τὰ κυριώτερα παραδείγματα «μεθοριακῶν καταστάσεων» τοῦ ἀνθρωπίνου νοεῖν, συναισθάνεσθαι καὶ βούλεσθαι, αἱ ὁποῖαι εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὑπὸ τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας ὡς ἐφαλτήρια πρὸς ἀνύψωσιν εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ Ὑπερβατικοῦ καὶ τοῦ Θεοῦ; Εἰς τὰς ἐπομένους παραγράφους ἀναφέρομεν δειγματοληπτικῶς μερικὰ παραδείγματα τοιαύτης ἀνυψώσεως, ἥτοι ἐκ τῆς ὁρμῆς πρὸς μεταφυσικὴν γνῶσιν, ἐκ τῆς αἰσθητικῆς προδιαθέσεως πρὸς τὸ ἀπόλυτον καὶ θεῖον κάλλος, ἐκ τῶν αἰτημάτων τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως καὶ ἐκ τῶν ἀνθρωπίνων ἀξιολογικῶν πόθων.

2. Ἡ ὁρμὴ πρὸς μεταφυσικὴν γνῶσιν.

Ἡ πρὸς τὸ Ὑπερβατικὸν τάσις τοῦ ἀνθρώπου φαίνεται πρωτίστως ἐν τῇ περιοχῇ τῆς γνώσεως, ἡ ὁποία οὐδέποτε ἱκανοποιεῖται πλήρως ἐπὶ γῆς. Ἡ γνωστικὴ ὁρμὴ κορυφοῦται εἰς τὴν προσπάθειαν τῆς ἱκανοποιήσεως τῆς φιλοσοφικῆς προδιαθέσεως, ἥτις, κατὰ τὸν Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη, ἐνεργοποιεῖται διὰ τοῦ βιώματος τοῦ «θαυμάζειν» (= ἀπορεῖν, ἐκπλήττεσθαι), ὅπερ γεννᾷ τὸν φιλοσοφικὸν καὶ μεταφυσικὸν στοχασμόν. Ὁ ἔχων τὸ βίωμα τοῦ «θαυμάζειν» παύει νὰ ἴσταται ἐνώπιον τῆς πραγματικότητος ὡς ἀπλοῖκός καὶ ἀφελῆς ἄνθρωπος. Δὲν θεωρεῖ τὰ πράγματα αὐτονόητα. Ταῦτα γίνονται δι' αὐτὸν πρόβλημα. Τὸ «θαυμάζειν» τοῦτο ἀναφέρεται πρωτίστως εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπαρξίν μας. Τὸ ὅτι ὑπάρχω δὲν εἶναι αὐτονόητον. Πρὸ τόσων ἐτῶν ἐγὼ δὲν ὑπῆρχον

23. N. I. Λούβαρι, *Μεταξὺ δύο κόσμων*, Ἀθῆναι, 1949, σ. 233. J. Hessen, *Die Philosophie des 20. Jahrhunderts*, Rottenburg 1951, σσ. 137- 141.

24. «Ἐν ταῖς μεταπολεμικαῖς συγγραφαῖς αὐτοῦ ὁ Heidegger τείνει νὰ μεταβάλλῃ τὴν —ἔστω «μεθοδικήν» καὶ οὐχὶ «πραγματικὴν»— ἀθειαν αὐτοῦ εἰς μίαν μᾶλλον «ἀγνωστικιστικὴν» εὐλάβειαν πρὸς τὸ Ἄγνωστον, Ὑπεραισθητὸν καὶ Θεῖον, ὅπερ εἶναι ὄλως ἀπρόσιτον εἰς τὴν ἀνθρωπίνην λογικὴν σκέψιν. Ἡ ἀνεπάρκεια τῶν γνωστικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου πρὸς γνῶσιν τοῦ Θεοῦ, —λέγει ὁ Heidegger—, ἐπεσημάνθη ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἀπ. Παύλου εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολήν: «Οὐχὶ ἐμώρανεν ὁ Θεὸς τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου τούτου;»: Κωνσταντίνου Γεωργούλη, *Αἱ σύγχρονοι φιλοσοφικαὶ κατευθύνσεις*, Ἀθῆναι, 1954, σ. 73. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Κριτικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων Θρησκείας καὶ Γνώσεως*, ἐν Ἀθῆναις 1956, σ. 52.

καί μετὰ ὠρισμένα ἔτη δὲν θὰ ὑπάρχω ἐπὶ γῆς. Τὸ ὅτι ἀκριβῶς ὑπάρχω εἰς αὐτὸν τὸν κόσμον, τὸ ὅτι ἡ πραγματικότης εἶναι οἷα εἶναι καὶ ὄχι ἄλλη, τὸ ὅτι τὰ ἐν αὐτῇ συμβαίνοντα διέπονται ὑπ' αὐτῶν καὶ οὐχὶ ἄλλων νόμων, οὐδόλως εἶναι αὐτονόητα. Τὸ πᾶν θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι ἄλλως. Διατί εἶναι ἀκριβῶς ὅπως εἶναι; Καὶ διατί γενικῶς ὑπάρχει ἡ πραγματικότης; Θὰ ἠδύνατο ὡσαύτως νὰ μὴ ὑπάρχη. Τοιοῦτοτρόπως τὸ ὄν, τὸ ὁποῖον διὰ τὸν ἀφελῆ εἶναι αὐτονόητον, μεταβάλλεται διὰ τὸν φιλοσοφοῦντα εἰς αἴνιγμα, μυστήριον, θαῦμα. Αὐτὸ τὸ θαῦμα τοῦ «εἶναι» καὶ τῆς πραγματικότητος προβάλλει κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν συνειδησίμ μας, ὅταν ἔχωμεν τὸ βίωμα τοῦ «θαυμάζειν». Βεβαίως τὸ «θαυμάζειν» δίδει ὠθησιν καὶ εἰς τὴν ἐπὶ μέρους ἐπιστημονικὴν ἔρευναν. Ἀλλὰ τὸ «θαυμάζειν» τῆς Μεταφυσικῆς καὶ τῆς καθ' ὅλου φιλοσοφίας εἶναι ἰδιότυπον καὶ ἰδιόρρυθμον. Ἐνῶ ὁ θαυμασμὸς τοῦ ἐρευνητοῦ εἰς τὰς ἐπὶ μέρους ἐπιστήμας σχετίζεται μόνον πρὸς ἐπὶ μέρους γεγονότα καὶ συμβάντα, ἡ ἐκπληξις καὶ ὁ θαυμασμὸς τοῦ φιλοσοφοῦντος προκαλεῖται ἐκ τῆς ὁλότητος τοῦ εἶναι καὶ τοῦ συμβαίνειν. Εἰς τὰς ἐπὶ μέρους ἐπιστήμας ἐν ὠρισμένον ὄν, εἰς τὴν φιλοσοφίαν γενικῶς τὸ ὄν ὡς ὄν προκαλεῖ τὸ βίωμα τοῦ «θαυμάζειν»²⁵.

Τὸ «θαυμάζειν» ὀδηγεῖ μετὰ φυσικῆς ἀναγκαιότητος εἰς τὸ «ἐξετάζειν», τὸ ἐρευνᾶν καὶ ἐρωτᾶν. Ἀκριβῶς τὸ ἐρωτᾶν εἶναι ἡ χαρακτηριστικὴ ἐκδήλωσις τοῦ φιλοσόφου. Δι' αὐτὸν πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει εἶναι συζητήσιμον, προβληματικόν. Οὐδὲν ἰσχύει δι' αὐτὸν ὡς ἀναμφίβολον καὶ αὐτονόητον. Τὸ βλέμμα τοῦ φιλοσόφου κατευθύνεται πρὸ πάντων εἰς τὸ ὄλον τῆς πραγματικότητος²⁶. Κατὰ ποιητικὸν τρόπον ἐκφράζει τοῦτο ὁ Nietzsche λέγων: «Ὁ φιλόσοφος ἐπιδιώκει νὰ ἀντηγήσῃ ἐκ νέου ἐντὸς αὐτοῦ ὁ συνολικὸς ἤχος τοῦ κόσμου, διὰ νὰ τὸν ἐξαγάγῃ ἐξ ἑαυτοῦ εἰς ἐννοίας»²⁷.

Ὡς καθολικὴ γνῶσις ἡ φιλοσοφία μελετᾷ οὐ μόνον τὸ ὑλικὸν σύμπαν, τὴν ἐντὸς τόπου καὶ χρόνου ἐξωτερικὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐσωτερικὸν πνευματικὸν σύμπαν, περὶ τοῦ ὁποῦ ὀμιλεῖ ὁ Goethe²⁸. Ὁ μεταφυσικὸς στοχασμὸς διαφέρει τοῦ στοχασμοῦ τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν οὐ μόνον κατὰ πλάτος, ἀλλὰ καὶ κατὰ βάθος. Οὕτω

25. A. Schopenhauer, *Einleitung in die Philosophie*, ἔκδ. Reclam, σσ. 25-28. Ευαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἐγχειρίδιον Φιλοσοφίας*, Τεῦχος Α: *Εἰσαγωγικά - Γνωσιολογία - Γενικὴ Ἀξιολογία*, ἐν *Θεσσαλονικῆ* 1967, σσ. 18-19.

26. G. Simmel, *Hauptprobleme der Philosophie*, Leipzig ⁵1911, σ. 12.

27. Johannes Hessen, *Lehrbuch der Philosophie*, τόμ. 1: *Wissenschaftslehre*, München - Basel 1950, σ. 52.

28. Johannes Hessen, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 23.

μεταβάλλει τὴν φιλοσοφίαν εἰς «ἐπιστήμην ἀρχῶν» (cognitio principiorum καὶ cognitio ex principiis), ἥτις ἐρευνᾷ τὰς πρώτας αἰτίας καὶ ἀρχάς, τὰ «ριζώματα πάντων»²⁹, ἐπιδιώκουσα νὰ γνωρίσῃ «ὅ,τι συγκρατεῖ τὸν κόσμον εἰς τὰ ἐσώτατα αὐτοῦ»³⁰. Οὕτω σχηματίζει τὰς ἐννοίας τοῦ Ἐπιπέδου, τοῦ Πρώτου Κινοῦντος, τοῦ Πρώτου Αἰτίου, τοῦ Ἐξ ἑαυτοῦ καὶ καθ' ἑαυτὸ τελειοτάτου ὄντος (Ens a se, Ens perfectissimum), τοῦ «ἀναγκαίου ὄντος» (Ens necessarium), τοῦ «Ἐπιπέδου Ἄγαθοῦ» (Summum Bonum), τῆς «Ἀξίας τῶν ἀξιών» (Valor valorum) κ.λπ. Αἱ ἐννοιαὶ αὗται ἀκριβῶς μαρτυροῦν, ὅτι ἰδιάζον γνώρισμα τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως εἶναι ὅτι αὕτη ρέπει πρὸς τὴν γνῶσιν τοῦ Ἐπιπέδου.

Ἄρα γε τὸ φιλοσοφεῖν τοῦτο δύναται νὰ ἱκανοποιήσῃ πλήρως τὴν γνωστικὴν ἔφεσιν τοῦ ἀνθρώπου; Ἐκ τῆς γενικῆς κριτικῆς ἐπισκοπῆσεως τῶν γνωσιολογικῶν θεωριῶν ἐξάγεται ἀμέσως καὶ ἀβιάστως τὸ συμπέρασμα, ὅτι εἶναι παντελῶς σαθρὰ καὶ ἀστήρικτος ἡ φαντασίωσις τῆς παντογνωσίας. Ἡ ἀνθρωπίνη γνῶσις εἶναι λίαν περιωρισμένη. Ἐξαρτᾶται ἀπ' ἑνὸς ἐκ τῶν δεδομένων τῆς κατ' αἴσθησιν ἐμπειρίας, δηλαδή ἐκ παντός, τοῦ ὁποίου λαμβάνομεν πείραν καὶ γνῶσιν τῆς βοήθειᾳ τῶν κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεων καὶ ἐντυπώσεων, καὶ ἀπ' ἐτέρου ἐκ τῆς δυναμικότητος τῆς διανοίας καὶ τῆς γινωσκούσης συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν πλήρως ὅ,τι εἶναι πέρα τῶν ὀρίων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐκτείνεται ἡ δύναμις τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων καὶ τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας καὶ γινωσκούσης συνειδήσεως. Ὡς ἔλεγεν ὁ Νεύτων, καὶ ὁ μεγαλύτερος σοφὸς ὁμοιάζει πρὸς παιδίον, εἰσάγον εἰς ἓν κογχύλιον μερικὰς σταγόνας ὕδατος, ἐνῶ ἐνώπιόν του ἐκτείνεται ἀνεξιχνίαστος καὶ ἀνεξερεύνητος ὁ ἀπέραντος ὠκεανὸς τῆς γνώσεως. Πάντοτε ἡ διαλεύκανσις ἑνὸς ἐπιστημονικοῦ μυστηρίου γεννᾷ νέα προβλήματα καὶ τοιοῦτοτρόπως πάντοτε ὁ κύκλος τοῦ γνωστοῦ καὶ τοῦ ἐπιστητοῦ εἶναι πολὺ μικρὸς ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἀπέραντους ἐκτάσεις τοῦ ἀγνώστου³¹.

Ἐκ τούτων ἐξηγεῖται διατὶ καὶ κορυφαῖοι ἐκπρόσωποι τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν διακηρύττουν, ὅτι μόνον ἡ πίστις δύναται νὰ παράσῃ περὶ τῆς ὑπεραισθητῆς, ὑπερεμπειρικῆς καὶ ὑπερβατικῆς πραγματικότητος γνώσεις, αἱ ὁποῖαι ἔχουν κύρος καὶ ἱκανοποιοῦν τὸν ἄνθρωπον. Μόνον ἐν

29. Edmund Husserl, *Philosophie als strenge Wissenschaft*, ἐν *Logos*, I (1910-1911), σ. 340.

30. Johannes Hessen, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 52-23.

31. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ Αἰωνία Ἀλήθεια*, ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 20.

τῷ βασιλείῳ τῆς πίστεως, τὸ ὁποῖον ἐκτείνεται εἰς τὴν αἰωνιότητα, εἶναι δυνατὸν νὰ ἱκανοποιηθῇ πλήρως ὁ πανανθρώπινος πόθος τῆς γνώσεως. «Βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι... Ἄρτι γιγνώσκω ἐκ μέρους, τότε δὲ ἐπιγνώσομαι» (Α' Κορ. ιγ', 12)³².

Πρὸς τὴν θρησκευτικὴν πίστιν διανοίγει τὸν δρόμον ἡ τραγικότης τῆς μεταφυσικῆς φιλοσοφίας. Ὁ φιλόσοφος προσπαθεῖ νὰ γνωρίσῃ τὸν κόσμον, τὴν ὕλικὴν καὶ πνευματικὴν πραγματικότητα. Εἰς τὴν προσπάθειαν ταύτην ὑπάρχει κατάφασις τοῦ κόσμου. Ἄλλὰ διὰ νὰ γνωρίσῃ ὁ φιλόσοφος τὸν κόσμον, πρέπει νὰ ἀπομακρυνθῇ ἐξ αὐτοῦ, νὰ εὐρεθῇ εἰς ἀπόστασιν τινα ἐξ αὐτοῦ ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῶν ἀφρημένων ἐνοιῶν καὶ λογικῶν συναρτήσεων. «Ἡ φιλοσοφία, λέγει ὁ Nietzsche, εἶναι ἡ ἐκουσία ζωὴ εἰς πάγους καὶ ὑψηλὰ βουνά»³³. Τοιουτοτρόπως ἐκ τῆς καταφάσεως τοῦ κόσμου ἐκβλαστάνει ἡ ἄρνησις τοῦ κόσμου. Ὁ φιλόσοφος κατανοεῖ τὸν κόσμον μόνον ὅταν ἀπομακρύνῃται ἐξ αὐτοῦ πνευματικῶς.

Ἄλλ' ὑπάρχει καὶ ἄλλο ἀκόμη τραγικὸν στοιχεῖον εἰς τὴν μεταφυσικὴν φιλοσοφίαν. Αὕτη προσπαθεῖ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν ὁρμὴν πρὸς τὸ Ἄπειρον διὰ τῆς δημιουργίας διανοητικῶν συστημάτων. Ὁ φιλόσοφος προσπαθεῖ νὰ φέρῃ τὸ ἄπειρον εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ πνεύματος καὶ νὰ καταστήσῃ ἐκεῖνο κτῆμα καὶ ἰδιοκτησίαν του. Ἄλλ' ὅταν προσπαθῇ νὰ συλλάβῃ τὸ ἄπειρον καὶ νὰ περιλάβῃ αὐτὸ εἰς ἀνθρωπίνας ἐνοίας, κατανοεῖ μετ' ὀδύνης, ὅτι ἐπιχειρεῖ τι ἀδύνατον. Ἡ προσπάθεια πρὸς σύλληψιν τοῦ ἀπείρου δι' ἀνθρωπίνων ἐνοιῶν εἶναι ματαία ἢ λαν ἀτελής. Τὸ πεπερασμένον ἀνθρώπινον πνεῦμα δὲν δύναται νὰ περιορίσῃ τὸ ἄπειρον πλήρωμα τοῦ εἶναι εἰς ἓν σύστημα ἐνοιῶν. Οὕτως ἡ τάσις πρὸς τὸ ἄπειρον προσκρούει εἰς τὸν πεπερασμένον τῆς χαρακτῆρα.

Ἡ τραγικότης, ἥτις ἐγκρύπτεται εἰς τὴν φιλοσοφικὴν γνῶσιν, δὲν δύναται νὰ ὑπερνικηθῇ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς φιλοσοφίας, διότι ἀκριβῶς ἐκπηγάζει ἐκ τῆς ἐσωτάτης οὐσίας καὶ φύσεώς της. Δι' αὐτὸ ἡ ὑγιὴς φιλοσοφία παραπέμπει ἐκτὸς καὶ ὑπεράνω ἑαυτῆς εἰς ἓν ἰδεῶδες, τὸ ὁποῖον σημαίνει τὴν ἱκανοποίησιν πασῶν τῶν ἐσχάτων καὶ βαθυτάτων νοσταλγιῶν μας, τὰς ὁποίας οὐδεμία φιλοσοφία δύναται νὰ ἱκανοποιήσῃ. Τὸ ἰδεῶδες αὐτὸ εἶναι ἡ Ἐρησκεία, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ φιλοσοφία παραπέμπει ὡς εἰς ἀναγκαῖον συμπλήρωμα, τοῦ ὁποίου ἡ ἀναγκαιότης ἐκπηγάζει ἐξ αὐτῆς τῆς οὐσίας τῆς φιλοσοφίας. Μόνον ἡ Ἐρησκεία δύναται νὰ καθησυχάσῃ τὴν ἔμφυτον νοσταλγίαν πρὸς τὸ ἄπειρον. Ὡς ἔλεγεν

32. Αὐτόθι, σσ. 20-24. Πρβλ. Ευαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τὰ δρια τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως*, Ἀθήναι 1981.

33. Johannes Hessen, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 38.

εὐστόχως ὁ ποιητὴς Geibel, «τὸ τέρμα τῆς φιλοσοφίας εἶναι τὸ νὰ γνωρίζωμεν, ὅτι πρέπει νὰ πιστεύωμεν»³⁴. Ὁ Θεὸς τῆς πίστεως καὶ τὸ *Ens a se* τῆς Μεταφυσικῆς ταυτίζονται βεβαίως ὡς πρὸς τὴν πραγματικὴν ὑπαρξίν αὐτῶν, ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ ἀντικειμένου, πρὸς τὸ ὁποῖον ἡ Ὄρησκεία καὶ ἡ Μεταφυσικὴ τείνουν, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως δηλαδὴ τῆς «ἀναφορικότητος» τῆς Ὄρησκείας καὶ τῆς Μεταφυσικῆς, εἶναι διάφορα. Τὸ ἀντικείμενον, πρὸς τὸ ὁποῖον τείνει ἡ Μεταφυσικὴ, εἶναι ὁ «Θεὸς τῆς γνώσεως», τ.έ. τὸ θεμέλιον τοῦ κόσμου, ἡ ἐσχάτη ἀρχὴ τῆς ἐξηγήσεως τῆς ὑπάρξεως καὶ οὐσίας τοῦ κόσμου. Τὸ ἀντικείμενον, πρὸς τὸ ὁποῖον κατευθύνεται ἡ Ὄρησκευτικὴ πίστις, εἶναι ὁ πλήρης ἀγάπης προσωπικὸς «Θεὸς τῆς σωτηρίας», ὅστις ἀποκαλύπτει ἑαυτὸν εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ κατεργάζεται τὴν λύτρωσιν καὶ σωτηρίαν αὐτῶν³⁵.

3. «Ἐκ τοῦ κάλλους τῶν ὀρωμένων εἰς τὸν Ὑπέρκαλλον».

Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα δὲν ποθεῖ μόνον τὴν ἀπόλυτον γνῶσιν. Τοῦτο εἶναι πλήρες καὶ ἄλλων ἰδανικῶν προδιαθέσεων, πόθων καὶ αἰτημάτων. Ἐν τῶν αἰτημάτων τούτων εἶναι ἀναμφιβόλως καὶ ὁ πόθος πρὸς βίωσιν τοῦ ἀπολύτου κάλλους. Τὴν ὄρμην πρὸς τὸ θεῖον κάλλος ὑμνεῖ ὁ Πλάτων ἐν τῷ «Συμποσίῳ» του. Ἡ ὄρμη αὕτη κατ' οὐσίαν εἶναι «ἡ ὄρμη τοῦ ἀτελοῦς πρὸς τὸ τέλειον, τοῦ πεπερασμένου πρὸς τὸ ἄπειρον, τοῦ ἐπιγείου πρὸς τὸ θεῖον. Εἶναι ἡ νοσταλγία τῆς ψυχῆς διὰ τὴν αἰώνιαν τῆς Πατρίδα»³⁶. Ἡ ψυχὴ ποθεῖ νὰ ὑπερπηδῆσῃ τὴν μίαν μετὰ τὴν ἄλλην τὰς διαφόρους μορφὰς τῶν αἰσθητικῶν ἀξιῶν καὶ τοῦ ὥραϊου, διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὸ ἀπόλυτον κάλλος, ὅπερ, κατὰ τὸν Πλάτωνα, «ὑπάρχει αἰώνιον καὶ δὲν ὑπόκειται οὔτε εἰς γένεσιν οὔτε εἰς ἀφανισμόν, οὔτε εἰς αὔξησιν, οὔτε εἰς ἐλάττωσιν, ἔπειτα δὲν εἶναι ὥραϊον ἀπὸ μιᾶς ἀπόψεως, ἄσχημον ἀπὸ τῆς ἄλλης, οὔτε ὥραϊον σήμερον, αὔριον ὄχι, οὔτε σχετικῶς μὲ τοῦτο ὥραϊον, σχετικῶς μὲ ἐκεῖνο ἄσχημον, οὔτε ἐδῶ ὥραϊον, ἐκεῖ ἄσχημον, ὡσὰν νὰ ἦτο διὰ μερικοὺς ὥραϊον, δι' ἄλλους ἄσχημον». Τὸ κάλλος αὐτὸ εἶναι «αἰώνιον, ὅλα δὲ τ' ἄλλα τὰ ὥραϊα μετέχουν ἐκείνου κατὰ τοιοῦτόν τινα τρόπον, ὥστε μὲ τὴν γένεσιν καὶ τὸν ἀφανισμόν ἐκείνων, ἐκεῖνο μήτε αὔξησιν, μήτε ἐλάττωσιν καμμίαν νὰ ὑφίσταται, μήτε

34. Αὐτόθι, σσ. 38-39.

35. Max Scheler, *Vom Ewigen im Menschen*, Leipzig 1951, σ. 337 ἐξ. Περισσότερα σχετικῶς βλ. ἐν: Εὐαγγέλου· Δ. Θεοδώρου, *Τὸ φιλοσοφικὸν ἔργον τοῦ Max Scheler*, Ἀθῆναι, 1988.

36. Johannes Hessen, *Der Sinn des Lebens*³ — *Τὸ νόημα τῆς ζωῆς*, μτφρ. Εὐαγγέλου Θεοδώρου, ἐν Ἀθήναις 1954, σσ. 79-80.

κανένα ἄλλον ἐπηρεασμόν»³⁷. Ἡ πανανθρωπίνη ὁρμὴ αὕτη πρὸς τὸ θεῖον κάλλος συντελεῖ ὥστε ἡ βίωσις τοῦ Ὁραίου, ἐὰν δὲν παρεμποδίζεται ὑπὸ ἠθικῶν αἰτίων, νὰ ὀδηγῆ πρὸς τὴν Θρησκείαν. Πᾶν γνήσιον καὶ βαθὺ αἰσθητικὸν βίωμα δύναται νὰ δονήσῃ καὶ τὰς θρησκευτικὰς χορδὰς τῆς ψυχῆς μας.

Ἐν πρώτοις τὸ Ὁραῖον τῆς φύσεως πάντοτε ψιθυρίζει εἰς ἡμᾶς: «Ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας» ἢ «Ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα Σου, Κύριε, πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας» (Ψαλμ. ργ', 24). Ἡδὴ ἡ Ἁγία Γραφή καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καλοῦν ἡμᾶς νὰ θαυμάσωμεν τὰς διαφόρους μορφὰς τοῦ ἐν τῇ φύσει Ὁραίου³⁸. Εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους ὁ Nietzsche διεκέρυξεν, ὅτι «μόνον ἐκ τῆς αἰσθητικῆς ἐπόψεως εἶναι ὁ κόσμος αἰωνίως δεδικαιωμένος»³⁹. Ἡ ὠραιότης τῆς φύσεως ἀναγνωρίζεται σήμερον καὶ ὑπ' αὐτῆς τῆς «Φυσικῆς τοῦ χάους» καὶ τῆς «Γεωμετρίας τῶν fractals»⁴⁰, εἰς τὰς ὁποίας ἀνεφέρθημεν ἐν προσφάτῳ μελέτῃ μας, παραθέσαντες καὶ σχετικὴν βιβλιογραφίαν⁴¹. Οἱ νέοι αὐτοὶ κλάδοι τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, ὁμιλοῦντες διὰ τὴν ἐντὸς τοῦ φαινομενικοῦ «χάους» τάξιν (Order in Chaos), προβάλλουν κατ' ἐξοχὴν τὴν αἰσθητικὴν κατηγορίαν τοῦ «ὑπερόχου» ἢ τοῦ «ὑψηλοῦ»⁴², ἧτις παρουσιάζεται ἐν τῇ φύσει παραλλήλως πρὸς τὰς ἐν τῷ μακροκόσμῳ καὶ μικροκόσμῳ ὑπαρχούσας λοιπὰς αἰσθητικὰς μορφὰς καὶ κατηγορίας, τινὰς τῶν ὁποίων ἔχομεν παρουσιάσει ἐκτενῶς ἐν τῷ ἔργῳ ἡμῶν «Ἡ αἰωνία Ἀλήθεια»⁴³.

37. Τὸ χωρίον τοῦτο παρετέθη εἰς τὴν νεοελληνικὴν μετάφρασιν, ἡ ὁποία ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Συκουτρῆ.

38. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ Αἰσθητικὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, ἐν Ἀθήναις 1971, σσ. 9-11.

39. Johannes Hessen, *Lehrbuch der Philosophie*, τόμ. 3, Wirklichkeitslehre, München - Basel 1962, σ. 272.

40. Νικολάου Ἀρτεμιάδη, *Ἡ Γεωμετρία τῶν Fractals* — Ὁμιλία σὲ ἔκτακτη συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὴν 52α Νοεμβρίου 1988, Ἀνάτυπον ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 63 (1988), ἐν Ἀθήναις 1989, σσ. 479-499.

41. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τὸ ζήτημα τῶν ἐνδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ (Συμβολὴ εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Θεολογικὴν Γνωσιολογίαν)*. Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περ. «Θεολογία», Ἀθήναι, 1992, σσ. 31-38. Τοῦ ἰδίου, *Ἡ Θεωρία τοῦ Χάους καὶ ἡ «Γεωμετρία τῶν Fractals»*, ἐφημ. «Ἐλεύθερος Τύπος», 23 Μαΐου 1992, σ. 22.

42. Περισσότερα περὶ τῆς αἰσθητικῆς κατηγορίας τοῦ «ὑπερόχου» ἢ τοῦ «ὑψηλοῦ» βλ. εἰς τὰ ἐξῆς: Εὐαγγέλου Μουτσοπούλου, *Αἱ αἰσθητικαὶ κατηγορίαι - Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἀξιολογίαν τοῦ αἰσθητικοῦ ἀντικειμένου*, Ἀθήναι, 1970, σσ. 28 ἐξ. Ε. Π. Παπανούτσου, *Αἰσθητικὴ*, Ἀθήναι, 1948, σσ. 269 ἐξ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τέχνη καὶ Ἐλευθερία*, Αἰσθητικὸν Δοκίμιον, Ἀθήναι, 1976, σσ. 23-24. Nikolai Hartmann, *Asthetik*, Berlin 1966, σσ. 363 ἐξ.

43. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ Αἰωνία Ἀλήθεια*, ἐν Ἀθήναις 1960, σσ. 49-114.

Ὁ διακεκριμένος φυσιοδίφης Bernhard Bavink, ἀναφερόμενος εἰς τὴν καθ' ὅλου ὠραιότητα τῆς φύσεως, ἐρωτᾷ: «Ὅταν ἀκούω μίαν μουσικὴν συμφωνίαν, ἄραγε εἶμαι ἐγὼ ἐκεῖνος, ὅστις εἰσάγει τὴν αἰσθητικὴν ἀξιολογικὴν κρίσιν εἰς ἓν ἄνευ νοήματος πλῆθος μουσικῶν τόνων; Ἡ μᾶλλον δὲν ἔχει κάμει τὸ πλεῖστον καὶ οὐσιῶδες εἰς τὴν συμφωνίαν αὐτὴν ὁ Beethoven ἢ ὁ Mozart, ὁ Schubert ἢ ὁ Brahms; Καὶ ἄρα γε ἡ αἰσθητικὴ ἐντύπωσις ἐξ ἑνὸς μεγαλειώδους τοπείου τῶν Ἄλπεων ἢ τῆς θαλάσσης εἶναι θεμελιωδῶς διάφορος τῆς ἐντυπώσεως, ἡ ὁποία δημιουργεῖται ἐκ μιᾶς τοιαύτης συμφωνίας ἢ ἐξ ἑνὸς γοθτικοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ;»⁴⁴. Ὁ Bavink θαυμάζει, ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ἐν «οἰκοδόμημα βαθμίδων, τὸ ὁποῖον ὀδηγεῖ ἐκ κατωτέρων εἰς ἀνωτέρας ἐνότητας»⁴⁵. Οὐ μόνον ἡ ἀνθρωπίνη μορφή, οὐ μόνον τὸ βασίλειον τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζώων, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ κόσμος τῆς ἀνοργάνου ὑλικῆς φύσεως παρουσιάζουν πλοῦτον αἰσθητικῶν μορφῶν. Ὁ φιλόσοφος T. K. Osterreich, ὅστις ἐθεώρησε τὰ λογικὰ καὶ μαθηματικὰ ἀξιώματα καὶ τοὺς αἰσθητικοὺς κανόνες ὡς νόμους δομῆς τῆς πραγματικότητος, τονίζει: «Τὰ πλέον στοιχειώδη συστατικὰ τμήματα τοῦ κόσμου καὶ πάντες οἱ φυσικοὶ νόμοι, ὑπὸ τῶν ὁποίων αὐτὸς κυριαρχεῖται, ἐπιδιώκουν αἰσθητικοὺς σχηματισμούς... Εἰς τὴν προϊούσαν ἐρευναν ἀποκαλύπτονται ὅλον ἐν καὶ νέαι (αἰσθητικαί) μορφαι εἰς ἀνεξήγητον πλῆθος. Τί εἶναι ὅλη ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία ἑνὸς ἀνθρώπου - καλλιτέχνου ἐνώπιον τῆς ἐπιβλητικῆς αὐτῆς παραγωγῆς;»⁴⁶. Ἐπομένως «δὲν δύναται τις νὰ παρουσιάσῃ ἐπιστημονικὴν Μεταφυσικὴν, ἐὰν δὲν γνωρίζῃ τὴν πλευρὰν αὐτὴν τοῦ κόσμου καὶ ἐὰν δὲν ἔχη συνείδησιν τοῦ μέτρου τῆς σημασίας τῆς»⁴⁷.

Ὁ γνωστὸς φυσιοδίφης Eberhard Dennert, ὁμιλῶν εὐστόχως καὶ ἐπιγραμματικῶς διὰ τὴν αἰσθητικὴν διάστασιν τῆς συνολικῆς θεωρήσεως τῆς φυσικῆς πραγματικότητος, τονίζει: «Ἐνότης ἐν τῇ ποικιλομορφίᾳ καὶ οὐδόλως μονοτονία — πάντοτε νέα καὶ δημιουργοῦσα ἐκπληξίν διαμόρφωσις· οὐδέποτε ἀπολιθωμένη μορφή, πάντοτε ἐλευθερία, — καὶ ἐν τούτοις παρ' ὅλα αὐτὰ οὐδεμία ἀθαιρεσία, οὐδεμία ἔξοδος ἐκ τῆς τροχιᾶς καὶ ἀπομονωτικῆς ἀπομάκρυνσις, ἀλλὰ πανταχοῦ ἐνότης — τὸ νέον ὑποτάσσεται εἰς τὴν παλαιὰν θεμελιώδη μορφήν· τὸ αἰσθανόμεθα: εἰς τὸ βάθος κυριαρχεῖ καὶ ἐνεργεῖ ὁ νόμος, ἀλλ' οὐδέποτε καταπιέζει, πάντοτε

44. Bernhard Bavink, *Ergebnisse und Probleme der Naturwissenschaften*, Leipzig ⁶1940, σ. 710.

45. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 433.

46. Traugott Konstantin Osterreich, *Das Weltbild der Gegenwart*, Berlin ⁵1925, σσ. 312-313.

47. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 313.

γνωρίζει νὰ διαφυλάττη τὴν ἐντύπωσιν τῆς ἐλευθερίας... Ἡ Φύσις - ἐν Καλλιτέχνημα (Die Natur - Ein Kunstwerk)!... "Ὅστις κατανοεῖ αὐτὸ — καὶ αὐτὸ εἶναι ἀναγκαῖον — αὐτὸς εὕρισκεν ἐν τῇ φύσει πραγματοποιηθέντας τοὺς νόμους τῆς ὠραιότητος, τοὺς ὁποίους ἀκολουθοῦν ἀσυνειδήτως οἱ καλλιτέχναι μας, αὐτὸς συναρπάζεται ὑπὸ τῆς φύσεως ὡς καλλιτεχνήματος,... αὐτὸς αἰσθάνεται ἀνυψούμενος ὑπ' αὐτῆς ὑπεράνω τῆς ζωῆς τῆς καθημερινότητος, αὐτὸς διαισθάνεται ὅπισθεν αὐτῆς (τῆς φύσεως) τὸν Ὑψιστον (den Höchsten und Erhabenen) καὶ λέγει μετὰ τοῦ Kepler, τοῦ μεγάλου γερμανοῦ ἀστρονόμου: «Μεγάλε Καλλιτέχνα τοῦ Κόσμου! Μετὰ μεγάλου θαυμασμοῦ ἀντικρύζω τὰ ἔργα τῶν χειρῶν Σου» (Grosser Künstler der Welt! Staunend sehe ich die Werke deiner Hände)⁴⁸.

Ὁ φιλόσοφος Traugott Konstantin Osterreich, ὅστις ἐθεώρησε τὰ λογικὰ καὶ μαθηματικὰ ἀξιώματα καὶ τοὺς αἰσθητικούς κανόνες ὡς νόμους τῆς δομῆς τῆς φυσικῆς πραγματικότητος, τονίζει χαρακτηριστικῶς τὰ ἑξῆς: «Τὸ καθαρῶς Αἰσθητικὸν εἶναι μία διέπουσα τὸν κόσμον Ἄξια, ἡ ὁποία πανταχοῦ ἐν τῇ Δημιουργίᾳ ἐν τῷ μεγίστῳ καὶ ἐν τῷ πλέον ἀοράτῳ κατέχει κυριαρχοῦσαν θέσιν μέχρι καὶ τῶν ἐσχάτων λεπτοτάτων δομῶν καὶ δι' αὐτὸ πρέπει ἐπίσης νὰ ἔχη σημασίαν ἐν τῇ κατανοήσει τοῦ Θεοῦ (im Gotteswesen)... Ὁ κόσμος πρέπει... καθ' ὅλως σοβαρὸν τρόπον νὰ κατανοῆται ὡς καλλιτεχνικὸν δημιούργημα τοῦ δημιουργούντος τὴν ὠραιότητα πνεύματος τοῦ Θεοῦ»⁴⁹. Ὡς θὰ ἔλεγε καὶ ὁ Μ. Βασίλειος, αἱ καλλοναὶ τῆς φύσεως ἀνάγουν τὸν νοῦν εἰς τὸ ἀπόλυτον καὶ πανυπερέλειον κάλλος, «ἐκ τοῦ κάλλους τῶν ὀρωμένων εἰς τὸν Ὑπέρκalλον»⁵⁰. Δι' αὐτὸ τὰ ὀρθόδοξα λειτουργικὰ κείμενα ὀδηγοῦν εἰς τὸ νὰ βλέπωμεν μετὰ συμπαθοῦς βλέμματος τὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πλασθέντα ὠραῖον ὑλικὸν κόσμον. Ἐαρ, ἥλιος, σελήνη, ἄστρα, φῶς, δρόσοι καὶ νιφετοί, πάχνη καὶ χιόνες, ἀστραπαὶ καὶ νεφέλαι, γῆ, ὄρη, ξύλα τοῦ πεδίου καὶ τοῦ δρυμοῦ, κέδροι, ποταμοί, πηγαὶ καὶ θάλασσαι, πάντα τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως καὶ οἱ ἔμψυχοι ὀργανισμοὶ παρουσιάζονται ὑπὸ τῶν κειμένων τούτων, ὅτι μετέχουν τῶν πνευματικῶν σκιρτημάτων καὶ τῶν ἐσωτάτων κραδασμῶν τῆς ψυχῆς μας. Μετέχουν τῆς λογικῆς λατρείας, συμψάλλουν εἰς τὸ παγκόσμιον Δοξαστικόν⁵¹.

48. *Die Natur als Kunstwerk*, ἐν: *Die Natur das Wunder Gottes*, ἐκδ. ὑπὸ Eberhard Dennert, Berlin 1938, σσ. 56 καὶ 59.

49. Τ. Κ. Osterreich, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 313-314.

50. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ὡλοκληρωμένοι προσωπικότητες*, Ἀθῆναι, 1961, σ. 135.

51. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ Ὀρθόδοξος Λατρεία ὡς φορεὺς τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ιδεώδους*. Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ πανηγυρικοῦ τόμου ἐπὶ τῇ 1400ῃ ἀμφιτηρί-

Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ὠραιότης τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος. Κατὰ τὸν ἐπιφανῆ γερμανὸν νευρολόγον Alfred Lechler, πᾶν ὄργανον τοῦ σώματος τούτου «εἶναι μαρτυρία τῆς σοφίας τοῦ θεοῦ Δημιουργοῦ, ἐν καλλιτέχνημα, ποὺ κανένα ἀνθρώπινον μυαλὸ δὲν θὰ ἤμποροῦσε νὰ δημιουργήσῃ»⁵². Ἔστωσαν ὡς παραδείγματα τὸ νευρικὸν σύστημα καὶ ἡ δομὴ τοῦ ὀφθαλμοῦ. Κατὰ τὸν αὐτὸν νευρολόγον, «τὸ ἀριστουργηματικὸ καλλιτέχνημα τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ εἶναι τὸ νευρικὸν σύστημα. Τοῦτο εἶναι κάτι τὸ ἀπόλυτα ἀπαράμιλλον καὶ ἀσύγκριτον... Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ τὸ παρομοιάσωμεν εἰς τὸν ὕψιστον βαθμὸν μὲ μιάν τηλεφωνικὴν ἐγκατάστασιν τεραστίας ἐκτάσεως. Ἀπὸ ἐν κέντρον, τὸν ἐγκέφαλον, μὲ τὰ ἑκατομμύρια τῶν κυττάρων του, ὀδηγοῦν ἀναρίθμητοι συνδέσεις πρὸς ὅλα τὰ κινητικὰ ὄργανα τοῦ σώματος καὶ πρὸς τὸ δέρμα, ἔνθα σχηματίζου ἐν ἐκτεταμένον δίκτυον. Πᾶσα σκέψις, ἡ ὁποία φεύγει ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλον, ἀσκεῖ ὀρισμένους ἐρεθισμοὺς ἐπάνω εἰς τοὺς δρόμους τῶν νεύρων. Κάθε αἴσθημα εἰς τὸ δέρμα ὀδηγεῖται εἰς τὸ κέντρον... Ἀληθῶς πρόκειται δι' ἐν ἰδιότυπον καλλιτέχνημα! Ἰστάμεθα σιωπηλοὶ εἰς στάσιν προσευχῆς ἐνώπιον ἐνὸς τοιοῦτου θαύματος. Εἰς τὰ χεῖλη μας ἔρχονται οἱ λόγοι τοῦ Δαβίδ: «Θαυμάσια τὰ ἔργα Σου» (Ψαλμ. ρλγ', 14)⁵³. Κατὰ τὸν A. Cressy Morisson, ὅστις διετέλεσε Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας τῶν Θετικῶν Ἐπιστημῶν τῆς Ν. Ὑόρκης, «ὁ φακὸς τοῦ ὀφθαλμοῦ προβάλλει μιάν εἰκόνα ἐπὶ τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς καὶ τὸ σύστημα τῶν μυῶν αὐτομάτως προσαρμύζει τὸν φακὸν εἰς μιάν τελείαν ἐστίαν. Ὁ ἀμφιβληστροειδὴς ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐννέα διαχωρισμένα στρώματα, τὰ ὁποῖα εἰς τὸ σύνολόν των δὲν εἶναι παχύτερα ἀπὸ ἐν φύλλον λεπτοῦ χάρτου. Τὸ ἐσωτερικὸν στρώμα ἀποτελεῖται ἀπὸ ράβδους καὶ κώνους, οἱ ὁποῖοι λέγεται ὅτι ἀνέρχονται εἰς τριακόσια ἑκατομμύρια ράβδους καὶ τρία ἑκατομμύρια κώνους! Ὅλα αὐτὰ εὐρίσκονται εἰς τελείαν σχέσιν μεταξύ των καὶ πρὸς τὸν φακὸν» εἰς τρόπον ὥστε «ἔχομεν μιάν ἐγχρωμον καὶ ὀρθὴν εἰκόνα τοῦ κόσμου, μιάν καλὴν ὀπτικὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ. Ὁ φακὸς τοῦ ὀφθαλμοῦ ποικίλλει εἰς πυκνότητα, εἰς τρόπον ὥστε ὅλαι αἱ ἀκτῖνες νὰ φθάνουν εἰς τὴν ἐστίαν... Τὸ προσὸν τοῦτο τοῦ ὀφθαλμοῦ δὲν ἐπιτυγχάνεται μὲ καμμίαν ὁμογενῆ

δι τῆς Ἰ. Μονῆς τοῦ Σινᾶ, ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 378. Τοῦ ἰδίου, *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου*, ἐν Ἀθήναις 1958, σ. 94.

52. Alfred Lechler, *Ἄφησε τὰ νεῦρά σου στὸ χέρι τοῦ Θεοῦ*, μτφρ. Εὐαγγέλου Θεοδώρου, Ἀθήναι, σσ. 7-8. Πρβλ. τὸ ἔργον: Alexis Carrel, *Ὁ ἄνθρωπος, αὐτὸς ὁ ἀγνωστος*, μτφρ. Νάσου Α. Τζαρτζάνου, Ἀθήναι.

53. Alfred Lechler, ἐνθ' ἄνωτ.

οὐσίαν, ὅπως ἡ ὕαλος. "Ὅλαι αἱ θαυμάσιαι προσαρμογαὶ φακοῦ, ράβδων, κώνων, νεύρων καὶ ὄλων τῶν ἄλλων πρέπει νὰ συνέβησαν συγχρόνως, διότι προτοῦ ἕκαστον τῶν ὀργάνων τούτων συμπληρωθῆ, ἡ ὄρασις ἦτο ἀδύνατος. Πῶς ὅμως ἠδύνατο ἕκαστος τῶν ἀναγκαίων τούτων παραγόντων νὰ γνωρίζῃ καὶ νὰ προσαρμόζῃ ἑαυτὸν πρὸς πᾶσαν ἀπαίτησιν τοῦ ἄλλου»⁵⁴ ἄνευ τοῦ κατευθύνοντος νοῦ;

Ἄλλὰ πρὸς τὸ Θεῖον ἀνάγουν οὐ μόνον τὰ φυσικὰ καλλιτεχνήματα καὶ ἡ ὠραιότης τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, ἀλλὰ καὶ τὰ δημιουργήματα τῆς Τέχνης. Βεβαίως σήμερον ἡ Τέχνη δὲν δύναται νὰ ταυτισθῆ πρὸς τὴν Θρησκείαν, ὡς συνέβαινε εἰς προχριστιανικοὺς μυθικο-μαγικοὺς πολιτισμούς, ἔθθα ἡ Τέχνη ἐσήμαινε τὴν πραγματικὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Δαιμονικοῦ. ("Ἄς φέρωμεν εἰς τὸν νοῦν μας τὸν χορευτὴν μασκοφόρον Θεόν· τὸν κυνηγὸν μάγον τῶν παλαιοιθικῶν παραστάσεων· τὴν παρουσίαν τῶν Θεῶν εἰς τὰ αἰγυπτιακὰ ἀγάλματα· τοὺς ἰαπωνικοὺς χοροὺς τῶν ναῶν, οἱ ὅποιοι ἐνσαρκώνουν τὴν θείαν ρυθμικὴν κίνησιν τοῦ κόσμου· τὸ ἀρχαῖον δρᾶμα, ὅπερ προῆλθεν ἐκ τῆς λατρείας τοῦ Διούσου κ.λπ.)⁵⁵. Σήμερον ἔχει κατανοηθῆ, ὅτι αἱ καλλιτεχνικαὶ ἀξίαι ἀποτελοῦν αὐτόνομον καὶ αὐτοτελῆ περιοχὴν τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν· δι' αὐτὸ καὶ πρέπει νὰ διακρίνονται τῶν θρησκευτικῶν ἀξιῶν. Ἡ σημερινὴ ἀξιολογικὴ φιλοσοφία βοηθεῖ νὰ κατανοήσωμεν τὰς σαφεῖς ὀροθετικὰς γραμμὰς, αἱ ὁποῖαι χωρίζουν ἀπ' ἀλλήλων τὰς δύο περιοχὰς τοῦ πνευματικοῦ βίου, δηλ. τὴν Θρησκείαν καὶ τὴν Τέχνην⁵⁶. Παρὰ ταῦτα ἡ Τέχνη ἐξ ἀρχῆς χρησιμεύει ὡς γέφυρα, ἥτις ὀδηγεῖ πρὸς τὴν Θρησκείαν.

Ἐν πρώτοις ἡ Τέχνη, ὅταν ἀσχολῆται περὶ τὴν κοσμικὴν καὶ ἀνθρωπίνην πραγματικότητα, βλέπει πόσον αὐτὴ μακρὰν τοῦ Θεοῦ εἶναι γυμνή, πτωχὴ, πλήρης ἀθλιότητος καὶ πόνου, ἐστερημένη πάσης λάμψεως καὶ πνευματικοῦ πλοῦτου, καιομένη ὑπὸ τῆς δίψης διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ παρεχομένην σωτηρίαν καὶ λύτρωσιν⁵⁷. Ἡ ἀπόλαυσις τοῦ Ὁραίου τῆς Τέχνης δύναται νὰ φέρῃ ἐσωτερικὸν συγκλονισμόν, νὰ ἀναφλέξῃ τὴν νοσταλγίαν τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως καὶ νὰ ὑποδαυλίσῃ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα. Ὁ Μπαχ δὲν ἐδίσταζε νὰ λέγῃ, ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς μουσικῆς «εἶναι νὰ χρησιμεύῃ ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον

54. A. Cressy Morrison, *Man does not stand alone*, ἐν περ. «Ἀκτῖνες», ἔτος 1948, σσ. 512-513.

55. Alois Halder, *Kunst*, ἐν: *Sacramentum Mundi*, τόμ. 3, Freiburg - Basel - Wien 1969, στ. 124.

56. Ἔνθ' ἀνωτ., στ. 125.

57. Αὐτόθι, στ. 125-126.

ὡς μέσον, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ τιμῶμεν τὸν Θεὸν καὶ θὰ ζωογονῶμεν τὸ πνεῦμά μας· μουσική δέ, ἡ ὁποία δὲν συμμορφώνεται πρὸς τὴν ἀλήθειαν ταύτην, δὲν εἶναι καθαρὰ μουσική, ἀλλὰ σατανικὸς θόρυβος καὶ δυσαρμονία». Καὶ ὁ Μπετόβεν διεκήρυττεν, ὅτι «ἀποστολὴ τοῦ καλλιτέχνου εἶναι νὰ πτερυγίζῃ μέχρι τῆς Θεότητος καὶ νὰ κομίζῃ τὰς ἀκτῖνάς της εἰς τὴν ψυχὴν τῶν ἀνθρώπων»⁵⁸.

Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα ὑποδαυλίζεται κατ' ἐξοχὴν ὑπὸ τῶν εὐσεβῶν καλλιτεχνῶν, περὶ τῶν ὁποίων ὁ ποιητὴς Γ. Βερίτης εἶχε γράψῃ τὰ ἐξῆς: «Ἐλεύθερο τὸ φτερούγισμά τους καὶ τὸ κελάδημα καὶ τὸ τραγούδι τους, εἶν' ἕνας ὕμνος στὸ φῶς, ἕνα ἀσίγαστο ἀλληλουῖα πρὸς τὸν Θεὸν τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκός, εἶναι μιὰ πρόσκληση, ποὺ ἀπευθύνουν στὴν οἰκουμένη, στὰ πλήθη τῶν ἀλύτρωτων ἀδελφῶν, γιὰ νὰ μποῦνε κι αὐτοὶ στὸ φωτοπλημμύριστο παλάτι τῆς πίστεως, γιὰ νὰ χαροῦνε κι αὐτοὶ τῆς πνευματικῆς λευτεριάς τὸ τρισευφρόσυνο πανηγύρι. Βλέπουν τὴν Τέχνη ὡς »ἕνα δρόμο πρὸς τὴν πηγὴ τῆς ζωῆς«, ὅπως τὴν εἶπεν ὁ Μωριάκ, τὴ βλέπουνε νὰ ξεκινᾷ ἀπ' τὸν Θεὸ καὶ νὰ ξαναγυρίζῃ στὸν Θεό, καθὼς τῷγραφεν ὁ Σολωμός, συγγράφουν μὲ τὴ συναίσθηση, πὼς μπροστά τους βρίσκεται ἡ Παναγία Τριάδα, κατὰ τὴ φράση τοῦ Ἑρνέστου Ψυχάρη, καὶ ὑψώνουν τὴν Τέχνην σὲ ἰερεῖα τοῦ Θεοῦ, καθὼς ὁ Κλωντέλ τῷχει γράψῃ»⁵⁹.

Ὡς ἔχομεν τονίσει, προσωπικαὶ ἐπισκέψεις εἰς τὴν κομμουνιστικὴν πρῶν Σοβιετικὴν Ἐνωσιν ἔπεισαν τὸν γράφοντα, ὅτι μιὰ τῶν κυρίων αἰτιῶν, αἵτινες τότε συνετέλουν εἰς τὸ νὰ ἀναζωπυρῆται διαρκῶς ἡ ἔμφυτος εὐσέβεια τῶν κατοίκων της, ἦτο ἡ βίωσις τῶν καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν τοῦ παρελθόντος. Ἡ ὑπὸ τῶν ρώσων ἀπληστος μελέτη τῶν παλαιῶν ἀριστουργημάτων τῆς λογοτεχνίας· ἡ ὑπ' αὐτῶν ἐπίσκεψις τῶν πινακοθηκῶν καὶ τῶν μουσείων, τὰ ὁποῖα ἐν εἰδικαῖς αἰθούσαις ἐκθέτουν καὶ προβάλλουν ἀριστουργήματα τῆς εἰκονογραφίας ἢ θαυμάσια ἔργα κλασσικῶν ζωγράφων μὲ θρησκευτικὰ θέματα καὶ ἐκκλησιαστικὰ μοτίβα· ἡ ἀκρόασις τῆς κλασσικῆς μουσικῆς· ἡ παρακολούθησις τῶν ἀριστουργημάτων τοῦ κλασσικοῦ θεάτρου καὶ τῆς ὄπερας — πάντα ταῦτα παρεῖχον μυρίας ἀφορμάς, ἵνα δονῶνται συχνάκις εἰς τὰς ψυχὰς τῶν πολιτῶν τῆς πρῶν Σοβιετικῆς Ἐνώσεως θρησκευτικαὶ χορδαί. Τὰ πλήθη τῶν θεατῶν ἐν τῷ «Μπολσόϊ» τῆς Μόσχας ἢ ἐν τῷ θεάτρῳ

58. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Χριστιανικαὶ προσωπικότητες*, σ. 135. Τοῦ ἰδίου, *Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ τὸ Ὡραῖο*, Ἀθήναι, 1972, σσ. 14-15. Τοῦ ἰδίου, *Ἱστορία τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ*, Ἀθήναι, 1950, σ. 284.

59. Γ. Βερίτης, *Ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία καὶ ὁ καλλιτέχνης*, περ. «Ἀκτῖνες», ἔτος 1947, σ. 157.

ὄπερας «Κύρωφ» τοῦ τότε Λένινγκραντ (σημερινῆς ἀγίας Πετρούπολεως) ἢ ἐν τοῖς λοιποῖς μεγάλοις θεάτροις τῆς ἀχανοῦς Ἐνώσεως παρηκολούθουν ἀπνευστὶ τὰς θαυμασίας σκηναὶς κλασσικῶν ἔργων μὲ ἀγίας εἰκόνας, κανδήλας, λιτανείας καὶ εὐλαβεῖς προσευχάς. Τοιαύτας σκηναὶς λιτανείας καὶ τῆς συγκλονιστικῆς εὐχαριστηρίου προσευχῆς τοῦ Κουτούζωφ εἶδομεν καὶ ἐν Ἑλλάδι εἰς τὴν ρωσικὴν κινηματογραφικὴν ταινίαν, ἣτις εἶχεν ὡς ὑπόθεσιν τὸ ἔργον τοῦ Τολστόη «Πόλεμος καὶ Εἰρήνη». Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι εἰς τὰ εἰδικὰ σοβιετικὰ καταστήματα ἠδύνατό τις νὰ ἀγοράσῃ δίσκους σοβιετικῆς παραγωγῆς, οἵτινες ἀπέδιδον λειτουργίας τοῦ Μπετόβεν ἢ ἄλλα ἔργα κλασσικῆς θρησκευτικῆς μουσικῆς. Πάντα ταῦτα ἀνέφλεγον τοὺς ἐμφύτους θρησκευτικὸς σπινθηρας καὶ συνετέλουν εἰς τὴν ἀναζωογόνησιν τῆς Θρησκείας. Τὸ σοβιετικὸν κράτος διὰ τῆς ἀθεϊστικῆς πολιτικῆς του ἠλπίζεν εἰς τὴν ἐκρίψωσιν τῆς Θρησκείας. Ἄλλ' ἐνῶ ἠμπόδιζε ταύτην νὰ εἰσέλθῃ ἐκ τῆς θύρας, αὕτη εἰσῆρχετο ἐκ τοῦ παραθύρου τῆς Τέχνης. Οὕτως ἡ ἄμεσος μυστικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀγίου Πνεύματος εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ρώσων πρὸς διάσωσιν τοῦ πυρῆνος τῆς εὐσεβείας εὗρισκε σπουδαῖον ἐξωτερικὸν σύμμαχον εἰς τὸ θρησκευτικὸν προσκλητήριον, τὸ ὁποῖον ἀπηύθυνε ποικιλοτρόπως πρὸς αὐτοὺς τὸ βασιλεῖον τῶν αἰσθητικῶν ἀξιῶν⁶⁰.

Ἡ Τέχνη εἶναι συχνάκις μέσον ἐκδηλώσεως τῶν θρησκευτικῶν βιωμάτων καὶ παρουσιάσεως τῆς θείας πραγματικότητος. Βεβαίως αἱ διάφοροι αἰσθητικαὶ μορφαί, ὅταν χρησιμεύουν ὡς μέσα ἐκφράσεως τῆς Θρησκείας, εἶναι μόνον σύμβολα, τὰ ὁποῖα ἀπλῶς ὑποσημαίνουν τὸ Θεῖον, χωρὶς νὰ δύνανται νὰ καταστήσουν προσιτὴν τὴν οὐσίαν Του. Τὸ Θεῖον ἐν τῇ οὐσίᾳ Του εἶναι τι «μετα-αἰσθητικόν»⁶¹.

Ἡ Θρησκεία παρέχει εἰς τὸ αἰσθητικὸν βίωμα τὸ ἔσχατον θεμέλιον, εἰς δὲ τὰς αἰσθητικὰς ἀξίας ὑπερβατικὴν συνάρτησιν καὶ μεταφυσικὸν ἀγκυροβόλημα. Αὐτὸ εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ Γκαϊττε, ὅταν, ἀντιγράφων τὰς ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἔλεγεν, ὅτι ὁ καλλιτέχνης «δέχεται τὶς ἐμπνεύσεις του μέσα στὰ ἱερὰ ἄλση τοῦ Παρνασσοῦ ἀπ' τὶς Μοῦσες καὶ τὶς Χάριτες τοῦ Διός, πὺ καταπέμπονται εὐμενῶς ἀπὸ τὸν Ὀλυμπον»⁶².

60. Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Κατηχητικῆς ἢ Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς*, Ἀθῆναι 1991, σσ. 295-296. Τοῦ ἰδίου, *Ἐντυπώσεις ἐκ τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως*, ἐν Ἀθήναις 1955, σσ. 29 ἐξ., 82 ἐξ.

61. Johannes Hessen, *Religionsphilosophie*, τόμ. 2: *System der Religionsphilosophie*, σσ. 64-65.

62. Ν. Ἰ. Λούβαρι, *Τέχνη καὶ Κοσμοθεωρία*, περ. «Κοσμοθεωρία», ἔτος 1931, σσ. 324-331.

Ὡστε οὐ μόνον τὸ Ὁραϊὸν in abstracto ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος προβαλλομένης ἐν τῷ «Συμποσίῳ» ἐννοίας, ἀλλὰ καὶ τὸ Ὁραϊὸν in concreto ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν καλλονῶν τῆς φύσεως καὶ τῶν διαφόρων ἐποπτικῶν εἰδῶν τῆς Τέχνης δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἐκφραστικὸν μέσον τῆς Ὁρησκείας, ἥτις πάντοτε μεταδίδει τὸν οὐράνιον «θησαυρὸν ἐν ὀστρακίνοις σκεύεσιν» (Β' Κορ. δ', 7). «Ἡ Ὁρησκεία στερεῖται ἰδίας γλώσσης. Τοὺς τρόπους τῆς ἐκφράσεως τῶν βαθυτάτων βιωμάτων, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ ἐντὸς τῆς ψυχῆς, δανεῖζεται ἀπὸ τοὺς ἄλλους κύκλους τοῦ πολιτισμοῦ»⁶³ καὶ συχνάκις ἐκ τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς Τέχνης (λογοτεχνίας, ζωγραφικῆς, μουσικῆς, ἀρχιτεκτονικῆς κ.λπ.), αἱ ὁποῖαι εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν ἀναβαθμοὶ πρὸς τὴν θείαν πραγματικότητα.

4. Ἡ πρὸς τὸ Θεῖον ροπή τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως.

Ἡ ροπή πρὸς τὸ Ὑπερβατικὸν χαρακτηρίζει καὶ τὴν ἠθικὴν συνείδησιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ροπή αὕτη ἐκδηλοῦται πρωτίστως διὰ τῆς διαρκοῦς τάσεως πρὸς τὴν ἠθικὴν τελειότητα, ἥτις ἐπεκτείνεται μέχρι τοῦ ἀπείρου. Ὁ ἀνθρώπος οὐδέποτε δύναται νὰ εἴπῃ περὶ ἑαυτοῦ, ὅτι ἔχει πραγματοποιήσῃ πλήρως τὸ ἠθικὸν ἰδεῶδες. Πάντοτε εἶναι καθ' ὁδὸν πρὸς τὸ ἰδεῶδες αὐτό. Δὲν ὑπάρχει τόσο ὑψηλὴ βαθμὶς τῆς ἠθικῆς τελειότητος, ὑπεράνω τῆς ὁποίας δὲν ὑπάρχει ἄλλη ὑψηλότερα⁶⁴. Ἐπομένως ἡ ἠθικὴ προσωπικότης δὲν εἶναι τι στατικὸν καὶ ὠλοκληρωμένον, ἀλλ' εὐρίσκεται πάντοτε εἰς ἐξέλιξιν καὶ κίνησιν, εἰς τὸ γίγνεσθαι καὶ διαμορφοῦσθαι. Ἡ συγκρότησις τῆς ἠθικῆς προσωπικότητος δὲν εἶναι ἄφικτος εἰς τὸ τέρμα, κάματος ἢ νωχέλεια, ἀλλὰ συνεχῆς δυναμικὴ προσπάθεια, πορεία, δρόμος, ἀγών⁶⁵. Συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ἀληθὴς ἠθικὴ πρόοδος σημαίνει συνεχῆ πορείαν πρὸς τὸ ἐν τῇ ἱεραρχικῇ κλίμακι τῶν ἀξιῶν ὑψηλότερον ἰστάμενον, πρὸς τὸ ἀξιολογώτερον, πρὸς τὸ ἀνώτερον, τὸ καλύτερον, τὸ τελειότερον, τὸ σκοπιμώτερον, τὸ πληρέστερον, τὸ ὑγιέστερον. Ἡ πρόοδος αὕτη, κατὰ τὰς πατερικὰς διατυπώσεις, σημαίνει τὴν μεταβολὴν τοῦ ἀνθρώπου «ἐπὶ τὸ βέλτιον καὶ τὸ πνευματικόν», τὸ «ἐκ χειρόνων εἰς κρείττονα προκόπτειν», τὴν «πρὸς τὰ κρείττονα στροφῆν» καὶ τὴν «ἐπὶ τὰ κάλλιστα μεταποίησιν». Ὁ ἠθικῶς προκόπτων, «ἀνακαινοῦται ἡμέρα

63. Ν. Ἰ. Λούβαρι, *Νοσταλγικαὶ περιπλανήσεις*, Ἀθήναι 1937, σ. 148.

64. Johannes Hessen, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 272.

65. Eivind Berggrav, *Ἡ ψυχικὴ πηγὴ τῆς Ὁρησκείας*, μτφρ. Ν. Ἰ. Λούβαρι, Ἀθήναι, 1946, σ. 197.

τῇ ἡμέρᾳ», «ἀεὶ ἑαυτοῦ καινότερος γινόμενος», «ἀνακαινίζων ἑαυτοῦ ὡς ἀετοῦ τὴν νεότητα», παρουσιάζων ψυχὴν «διὰ παντὸς ἀκραιφνή τὴν νεότητα διατηροῦσαν», ἀκόμη καὶ ὅταν τὸ σῶμα αὐτοῦ «χρόνῳ κέκμηκεν». Οὗτος ἐκφεύγει ἐξ ἐπόψεως πνευματικῆς τῆς νηπιακῆς ἡλικίας καί, ἀπογαλακτιζόμενος πνευματικῶς, προχωρεῖ εἰς τὴν λῆψιν «τῆς ὑψηλοτέρας καὶ στεροτέρας πνευματικῆς τροφῆς» καὶ «αὕξει τὴν ἐπαινετὴν αὕξησιν, ἣν ἐργάζεται λόγος τελειῶν εἰς ἄνδρα καὶ εἰς μέτρον ἡλικίας ἄγων πνευματικῆς». Ὁ βαδίζων τὴν ὁδὸν τῆς ἠθικῆς τελειότητος ὡς «ἔδοιπόρος ἢ δρομεύς», «ἐπὶ τὰ πρόσω τὰς τῶν ποδῶν βάσεις ἀμιλλωμένας ἀλλήλας εἰς δρόμον ἀμείβων» καὶ «ἐπιποθῶν ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων», «ἀμεταστρέπτως» «ἐπὶ τὸ τῆς ὁδοῦ τέρμα» καὶ «πέρας» χωρεῖ ἢ τρέχει καὶ «καταρτίζει τοὺς πόδας αὐτοῦ ὡσεὶ ἐλάφου καὶ ἐπὶ τὰ ὑψηλὰ ἰστώ». Τοιουτοτρόπως ἡ ἠθικὴ προσπάθεια δὲν εἶναι μόνον κίνησις πρὸς τὰ πρόσω, ἀλλ' εἶναι ἐπὶ πλέον καὶ πρὸ πάντων κατεύθυνσις πρὸς τὰ ἄνω, εἶναι τὸ «ἄνω νεύειν», τὸ νὰ ἔχη τις «μετάρσιον τὴν ψυχὴν ἐπτερωμένην τῷ πτόθῳ τῶν κρειττόνων», τὸ νὰ εἶναι τις «γνήσιος τῶν ἄνω μύστης», νὰ ἐπιζητῇ «τὴν εἰκόνα τοῦ χοϊκοῦ καὶ νὰ ἀναλαμβάνῃ τὴν εἰκόνα τοῦ ἐπουρανίου», νὰ ζῇ «κάτω ρέων καὶ ἄνω φερόμενος», νὰ ἔχη «ἀεὶ πρὸς τὰ ἄνω τὴν ὁρμήν», τεινων ὡς ἀναδενδρὰς «ταῖς κορυφαῖς τῶν ὑψηλοτάτων», νὰ περυγιζῇ «πρὸς τὸν ἄνω κόσμον»⁶⁶.

Ὡς λέγει ὁ Zahn, «ὄντες ἐγγὺς τοῦ Θεοῦ, οὐδέποτε εἴμεθα τόσον ἐγγὺς Αὐτοῦ, ὥστε νὰ μὴ τείνωμεν νὰ ἔλθωμεν ἐτι ἐγγύτερον πρὸς Αὐτόν»⁶⁷. Κατὰ τὸν Goethe, «μέσα εἰς τὰ καθαρὰ βάθη τοῦ στήθους μας σφραδάζει μία προσπάθεια, νὰ ἀφοσιωθῶμεν ἀπὸ εὐχαριστίαν ἐκουσίως εἰς κάτι Ἀνώτερον καὶ Καθαρότερον»⁶⁸. Ὁ ἴδιος προσθέτει: «Ἵπεράνω πασῶν τῶν ἀρετῶν ἴσταται ἓν: ἡ σταθερὰ κατεύθυνσις πρὸς τὰ ἄνω, ἡ πάλη πρὸς τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸν μας, ἡ ἀχόρταστος ἐπιδιώξις μεγαλυτέρας καθαρότητος, σοφίας, καλωσύνης καὶ ἀγάπης»⁶⁹. Κατ' ἐξοχὴν ὁ Χριστιανὸς αἰσθάνεται τὴν πρὸς τὸ Ἵπερβατικὸν ροπὴν τῶν ἠθικῶν προσπαθειῶν του, εὐχόμενος, ὅπως ἔχη «χριστιανὰ τὰ τέλη τῆς ζωῆς..., ἀνώδυνα, ἀνεπαίσχυντα, εἰρηνικά», καὶ «κατὰ σκοπὸν διώκων

66. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ ἀληθὴς πρόοδος κατὰ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας*, ἐν Ἀθήναις 1970, σσ. 12-13.

67. J. Zahn, *Einführung in die christliche Mystik*, Paderborn 1952, σ. 258 ἐξ. ἐν Eivind Berggrav, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 196-197.

68. Johannes Hessen - Εὐαγγ. Θεοδώρου, *Τὸ νόημα τῆς ζωῆς*, σ. 44.

69. Johannes Hessen, *Religionsphilosophie*, τόμ. 2, σ. 272.

εἰς τὸ βραβεῖον τῆς ἄνω κλήσεως τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Φιλιπ. γ', 13-14)⁷⁰.

Ἡ ἠθικὴ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου σημαίνει ὅτι ἐκ τοῦ βάθους τῆς ψυχῆς του ἐξέρχεται ἀσίγητος φωνὴ νόμου, ὁ ὁποῖος, τρόπον τινά, βαθυχάρακτος εἰς τὰς πλάκας τῆς καρδίας, ἀπὸ ὑψηλοῦ τινος Σινᾶ ἐντέλλεται τὰ πρακτέα καὶ τὰ φευκτέα. «Ὅταν γὰρ ἔθνη τὰ μὴ νόμον ἔχοντα φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιῇ, οὗτοι νόμον μὴ ἔχοντες ἑαυτοῖς εἰσι νόμος, οἵτινες ἐνδείκνυνται τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν, συμμαρτυροῦσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως καὶ μεταξὺ ἀλλήλων τῶν λογισμῶν κατηγορούντων ἢ καὶ ἀπολογουμένων» (Ρωμ. β', 14-15). Ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου ὀρμώμενος ὁ Kant διέσπασε τὸν κλοιὸν τοῦ φυσικοεπιστημονικοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι, ὅταν ἐν τῷ ἔργῳ του «Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου» (*Kritik der Praktischen Vernunft*) ἔστρεψε τὸ ἐνδιαφέρον του εἰς τὴν μελέτην τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, ἵνα ἐπαναφέρῃ κατ' οὐσίαν τὴν Μεταφυσικὴν, τὴν ὁποῖαν εἶχεν ἐξοβελίσει διὰ τοῦ ἔργου του «Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου» (*Kritik der Reinen Vernunft*). Οὕτως ἐγένετο ὁ κύριος θεμελιωτὴς τῆς «ἠθικῆς ἐνδείξεως» τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ὡς Ὑψίστου ἠθικοῦ Νομοθέτου. Ἡ πανανθρωπίνῃ ἠθικὴ κατηγορικὴ προστακτικὴ εἶναι ἀδύνατος, ἄνευ ὑψίστου κύρους καὶ ἄνευ θείας αὐθεντίας. Ἐξ ἄλλου πρέπει νὰ ὑπάρχῃ καὶ ὑπέρτατος Δικαστὴς καὶ φρουρὸς τῆς ἠθικῆς τάξεως, ὅστις θὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν συχνακίς διασαλευομένην ἐν τῷ κόσμῳ ἠθικὴν τάξιν⁷¹. Κατὰ τὸν Kant, «ἀπαιτεῖ ἡ ἠθικὴ ἐπιταγὴ δύο τινά: 1. τὴν προέκτασιν τῆς παρουσίας ζωῆς μετὰ θάνατον καὶ ἐπ' ἄπειρον, δηλαδὴ τὴν «ἀθανασίαν» τοῦ ἀνθρώπου, διότι «μόνον εἰς μίαν αἰωνιότητα εἶναι δυνατὸν νὰ ἀρθῇ πλήρως» ἡ ὑφισταμένη εἰς τὸν παρόντα κόσμον δυσαρμονία μεταξὺ ἠθικότητος καὶ εὐδαιμονίας⁷², καὶ 2. τὴν ὑπαρξίν ἐνὸς »ὑψίστου ἀγαθοῦ« ὄντος, τὸ ὁποῖον προικισμένον μὲ »ὑψίστην λογικὴν« καὶ »ἠθικῶς τελειοτάτην θέλησιν« θὰ ἐναρμονίζῃ ἐν ἑαυτῷ καὶ θὰ ἀποδίδῃ συγχρόνως »ὑψίστην εὐδαιμονίαν« ὡς ἀπόλυτον ἀντιστοιχίαν πρὸς τὴν τελειοτάτην ἠθικότητα... Τὸ βλέμμα τοῦ Κάντ εἶναι ἐσχατολογικόν... Ἀναζητεῖ... τὸν Θεὸν-Λυτρωτὴν, ὅστις θὰ ἐγκαθιδρύσῃ εἰς τὰ ἔσχατα τὸ βασίλειον τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τῆς δικαιοσύνης... Ὁ Κάντ βλέπει εἰς τὸν Pessimismus

70. Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου*, σ. 159.

71. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, *Ἀπολογητικὴ*, Ἀθήναι 1928, σσ. 104-106. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ Αἰωνία Ἀλήθεια*, σσ. 145-157.

72. Immanuel Kant, *Kritik der Praktischen Vernunft*, I Teil, II Buch, V.

τοῦ παρόντος, ἕνεκα τῆς ἀνθρωπίνης ἀμαρτίας, ἓνα Optimismus τοῦ μέλλοντος»⁷³.

Οὕτως ἢ πρὸς τὸ Θεῖον τάσις τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως συνδέεται μετὰ τῆς πεποιθήσεως, ὅτι θὰ ἔλθῃ ἡμέρα, καθ' ἣν ὁ δίκαιος Θεὸς θὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα τῆς Θεοδικίας οὐ μόνον ὡς πρὸς τὸ «φυσικὸν κακόν» (*malum physicum*) καὶ τὸ «μεταφυσικὸν κακόν» (*malum metaphysicum*), ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ «ἠθικὸν κακόν» (*malum morale*)⁷⁴. Οὕτω θὰ ἀποκατασταθῇ ἡ ἐν τῷ κόσμῳ διασαλευομένη ἠθικὴ τάξις. Ἡ ἀνθρωπίνη δικαιοσύνη τιμωρεῖ, ἀλλὰ δὲν ἀνταμείβει. Συχνάκις ἔρχεται εἰς τὰ χεῖλη μας τὸ ἐρώτημα τοῦ Ἱερεμίου: «Τί ὅτι ὁδοὺ ἀσεβῶν εὐοδοῦται; Εὐθῆνησαν πάντες οἱ ἀθετοῦντες ἀθετήματα;» (Ἱερεμ. β', 1). «Οὐχὶ σπανίως», γράφει ὁ Κωνσταντῖνος Καλλινίκος, «οἱ δίκαιοι ταλαιπωροῦνται, οἱ δὲ ἀμαρτωλοὶ ἀνενοχλήτως ἀπολαύουν τῶν ἀγαθῶν τῆς γῆς. Οἱ ἀνδρεῖοι πίπτουν εἰς τὴν μάχην λησμονημένοι, οἱ δὲ ριψάσπιδες ἀπολαύουν τὰ λάφυρα τοῦ πολέμου. Οἱ ἐπιστήμονες φθισιοῦν, αἱ δὲ ἀδράνειαὶ καὶ μετρίοιτες παχύνονται... Ὁ αἰμοβόρος Νέρων ἐπευφημεῖται παρελαύνων... ἐν ταῖς ὁδοῖς τῆς Ρώμης, καὶ ὁ ἅγιος Πέτρος πορεύεται νὰ σταυρωθῇ ἐν αὐτῇ τῇ Ρώμῃ. Εἶναι τοῦτο ἠθικὴ τάξις;»⁷⁵. Καὶ ὅμως ἡ Ἁγία Γραφή τονίζει: «Δίκαιος Κύριος καὶ δικαιοσύνας ἠγάπησε» (Ψαλμ. ι', 7). Ἡ ἠθικὴ μας συνείδησις ἀπαιτεῖ, ἵνα ὁ Θεὸς εἰς μίαν ἄλλην σφαῖραν ζωῆς ἱκανοποιήσῃ τὸ αἶτημα αὐτό. «Ὅποταν δὲν θὰ ἔχω ἄλλην ἀπόδειξιν τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, ἔγραφεν αὐτὸς ὁ Rousseau, τότε ὁ θρίαμβος τῶν κακῶν καὶ ἡ κατάθλιψις τῶν δικαίων θὰ μὲ ἠμπόδιζε νὰ ἀμφιβάλλω. Μία τόσον ὑβριστικὴ παραφωνία ἐντὸς τῆς παγκοσμίου ἁρμονίας θὰ μὲ ἔκανε νὰ ζητήσω τὴν λύσιν. Θὰ ἔλεγον: Τὸ πᾶν δὲν τελειώνει δι' ἡμᾶς μετὰ τῆς παρούσης ζωῆς, τὸ πᾶν θὰ τακτοποιηθῇ μετὰ θάνατον»⁷⁶. Ὅπως συμπερασματικῶς τονίζει ὁ Kant, ἡ ἰδέα τοῦ ὑψίστου Ἀγαθοῦ συνδέεται μετὰ τῆς ἰδέας τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς (*Unsterblichkeit der Seele*), ἥτις «ὡς ἀχωρίστως συνδεδεμένη μετὰ τοῦ ἠθικοῦ νόμου» εἶναι «αἶτημα τοῦ καθαρῶ Πρακτικοῦ Λόγου» (*Postulat der reinen Praktischen Vernunft*)⁷⁷.

73. Μέγα Α. Φαράντου, *Ἡ περὶ Θεοῦ Ὀρθόδοξος Διδασκαλία*, Ἀθήναι, 1955, σσ. 149-154.

74. Gottfried Wilhelm Leibniz, *Essais de Théodicée* (1710), γερμ. μτφρ. ὑπὸ Α. Buchenau, Leipzig 1925, σσ. 110 ἔξ.

75. Κωνσταντῖνου Καλλινίκου, *Πέραν τοῦ τάφου*, Ἀλεξάνδρεια, 1914, σ. 30.

76. A. Farges, *Nouvelle Apologétique*, μτφρ. Ἀργ. Σακελλαρίου, Ἀθήναι, σ. 238.

77. Immanuel Kant, *Kritik der Praktischen Vernunft*, I. Teil, II Buch, IV.

5. Τὸ θεμέλιον τῶν ἀξιολογικῶν αἰτημάτων.

Ἡ ἀναφορικότης εἰς τὸ Ὑπερβατικὸν χαρακτηρίζει πάντα τὰ ἀξιολογικὰ αἰτήματα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν Max Scheler, θεμελιῶνται «ἐπὶ τοῦ ἀπειροῦ προσωπικοῦ πνεύματος»⁷⁸ καὶ εἶναι οἷονεὶ «ἀνταύγειαι τῶν μαρμαρυγῶν» καὶ «ἀπειροπληθεῖς κατὰ τὸν χρωματισμὸν διαθλάσεις τοῦ αἰωνίου φωτὸς» τοῦ Θεοῦ⁷⁹. Τὸ θεϊκὸν στοιχεῖον τοῦ «κατ' εἰκόνα» καὶ «καθ' ὁμοίωσιν» Θεοῦ πλασθέντος ἀνθρώπου «ρέπει φυσικῶς πρὸς τὰ ἄνω..., ποθεῖ τὴν ὀλοκλήρωσιν διὰ τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὸ φῶς, ἀπὸ τὸ ὁποῖον τρόπον τινὰ κατωλίσθησεν ὡς ἀκτὶς εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ κόσμου. Πᾶς ἀληθινὸς καὶ γνήσιος βίος εἶναι ζήτησις τοῦ φωτὸς αὐτοῦ, ἀνίχνευσις τῆς Ὑψίστης Ἀξίας, ἡ ὁποία μόνη παρέχει νόημα εἰς τὴν ὑπαρξιν, ἀναμονὴ τῆς ἐπιστολῆς, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ εἰς ἓν διήγημά του ὁ Ταγκόρε καὶ ἡ ὁποία κομίζει τὰς λυτρωτικὰς πνοὰς ἀπὸ τὴν γενέτειραν. Ἡ τελευταία αὕτη εἶναι ὁ ἀπολεσθεὶς παράδεισος, τοῦ ὁποίου ἡ νοσταλγία κινεῖ πρὸς τὴν ζήτησιν»⁸⁰.

Ἀκόμη καὶ κατ' αὐτὴν τὴν πραγματοποίησιν τῶν κατωτέρων ὑλικῶν, οἰκονομικῶν καὶ βιολογικῶν ἀξιῶν ὁ ἄνθρωπος δρᾷ ὡς πνευματικὸν ὄν, τὸ ὁποῖον τείνει διαρκῶς νὰ ὑπερπηδᾷ τὰ ὄρια τῆς πεπερασμένης ὑπάρξεώς του. Εἰς τὸν ὑγιᾶ ἀθλητισμὸν λ.χ. ὑπάρχει ὑπερενστικτικῶδης κοινωνικὴ βούλησις καὶ τάσις. Εἰς μερικὰ δὲ ἀθλήματα (λ.χ. εἰς τὴν ὀρειβασίαν, τὴν ἀναρρίχησιν εἰς τοὺς παγετῶνας, τὰς παγοδρομίας, τὰς ἰστιοδρομίας, τὴν κωπηλασίαν, τὰ ἀγωνίσματα στίβου) κατοπτρίζονται ἐκδήλωσις αἱ βαθύτεραι νοσταλγίαι τοῦ πρὸς «ὑπερνίκησιν τῶν ὑπὸ τῆς φύσεως τεθειμένων» ὀρίων ρέποντος ἀνθρώπου. Ὁ οἰκονομικὸς ἔπειτα πολιτισμὸς, αἱ πρόοδοι τῆς τεχνικῆς, ἡ κυριαρχία ἐπὶ τῶν ὀρέων καὶ τῶν θαλασσῶν ἢ ἐκμηδένισις τῶν ἀποστάσεων· αἱ κατακτήσεις τοῦ διαστήματος· αἱ μορφαὶ τοῦ ἀνθρωπίνου ἐμπορίου· τὰ πνευματικὰ κατορθώματα τῶν μεγάλων οἰκονομολόγων· αἱ φράσεις «θρίαμβος τῆς τεχνικῆς» καὶ «οἰκονομικαὶ ἐπιστῆμαι» — πάντα ταῦτα δεικνύουν, ὅτι καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ ὑλικὸς πολιτισμὸς ἐμψυχοῦται ὑπὸ ὑπερυλικοῦ νοήματος. Ἡ ὑλικὴ πρᾶξις καὶ ἐνέργεια χρησιμεύει ὡς θεραπαινὶς τοῦ πνευματικοῦ κόσμου πρὸς ἐπίτευξιν τῶν σκοπῶν αὐτοῦ. Οἱ ἐπιτάφιοι

78. Max Scheler, *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, mit besonderer Berücksichtigung der Ethik I. Kants, 1954, σσ. 92 ἐξ.

79. Ν. Ἰ. Λούβαρι, *Νοσταλγικαὶ περιπλανήσεις*, Ἀθήναι 1937, σ. 68.

80. Ν. Ἰ. Λούβαρι, *Νοσταλγικαὶ περιπλανήσεις*, σειρά δευτέρα, Ἀθήναι 1949, σ. 153.

πολιτισμοὶ τῶν λαῶν, καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν παλαιοντολογικῶν ἀνθρώπων, αἱ ἀρχαῖαι νεκρουπόλεις, τὰ ἐν τῇ Ἑλλάδι Ἐπιπέδῳ τῶν νεκρῶν ἀποδεικνύουν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος πανταχοῦ καὶ πάντοτε, διὰ τῆς τεχνικῆς αὐτοῦ ἐνεργείας, ἐξέφρασε τὴν ροπὴν αὐτοῦ πρὸς τὴν ὑπερυλικὴν καὶ ἄχρονον πραγματικότητα⁸¹.

Ἡ ροπὴ αὕτη εἶναι πλέον ἐκδηλὸς εἰς τὴν τάσιν πρὸς βίωσιν τῶν ἀνωτέρων πνευματικῶν ἀξιῶν, ὡς εἶδομεν εἴτε ἀνωτέρω δειγματοληπτικῶς κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς βιώσεως τῶν γνωστικῶν, αἰσθητικῶν καὶ ἠθικῶν ἀξιῶν, εἴτε ἐν προσφάτῳ μελέτῃ μας, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐδείξαμεν, ὅτι ἡ καθολικὴ πίστις εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὴν μετὰ θάνατον ζωὴν συνδέεται οὕτω μετὰ τῆς πεμπτουσίας τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος, ὥστε ἡ μὲν ἐκβολὴ τῆς πίστεως ταύτης ἐκ τῆς συνειδήσεως διαταράσσει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τὰς ψυχικὰς καὶ σωματικὰς λειτουργίας παντὸς μὴ ἐκφυλισθέντος ἀνθρώπου, ἡ δὲ συνειδητὴ ἀποδοχὴ αὐτῆς εἶναι παράγων ψυχικῆς ἰσορροπίας καὶ υἰείας⁸².

Αἱ ὑψίσται ἀξίαι «εἶναι τὸ οὐ χάριν ὁ ἄνθρωπος ζῆ, τὸ ἐν ᾧ διαγινώσκει τὸν σκοπὸν τῆς ζωῆς του ὡς πνεῦμα, τὸ προσδίδον νόημα εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν..., ἡ ἀφετηρία καὶ τὸ κίνητρον τῶν μεγάλων καὶ εὐγενῶν δημιουργημάτων, τὸ ἰδανικόν, πρὸς ὃ τείνομεν καὶ τοῦ ὁποίου ἡ κτῆσις καὶ ἡ πραγμάτωσις ἐξυψοῖ τὸν ἄνθρωπον καὶ δημιουργεῖ τὸν γνήσιον καὶ ἀληθινὸν πολιτισμόν... (Αἱ ὑψίσται ἀξίαι) ἀσκοῦν μεγίστην ἐπὶ τῆς ψυχῆς γοητεῖαν, αἰχμαλωτίζουν καὶ ἀνέλκουν αὐτὴν εἰς σφαίρας ὑψηλοτέρας, πλουτίζουν τὴν προσωπικότητα, καθαίρουν αὐτὴν καὶ ἐξευγενίζουν»⁸³. Κατὰ τὸν φιλόσοφον Alois Riehl, ὁ ἄνθρωπος πάντοτε «θὰ πιστεύῃ εἰς τὸ ὑπερανθρώπινον... Ἄνευ ἰδανικοῦ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν πνευματικὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως δὲν δύναται νὰ προχωρῇ ὀρθίως. Αὐτὸ τὸ ὑπερανθρώπινον, αὐτὸ τὸ ὑποδειγματικόν εἶναι ὁ κόσμος τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν. Καὶ ὁ μέγιστος ἀκόμη τῶν ἀνθρώπων ἔχει ὑπεράνω ἑαυτοῦ τὸν κόσμον αὐτόν, τὸν ὁποῖον οὗτος φέρει συγχρόνως ἐντὸς αὐτοῦ. Αἱ ἀξίαι αὗται κατευθύνουν τὴν συμπεριφορὰν καὶ

81. Alexander Willwoll, *Seele und Geist*, Freiburg im Breisgau 1938, σ. 180-181.

82. C. G. Jung, *Die Beziehungen der Psychotherapie zur Seelsorge*, 1932, σ. 12. Πρβλ. Σπ. Καλλιὰφα, *Τὸ περὶ ψυχῆς πρόβλημα*, Ἀθήναι, 1958, σ. 67. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τὸ ἔργο τοῦ C. G. Jung ἀπὸ χριστιανικῆ σκοπιᾶς*, Ἀθήναι, 1991, σσ. 5-13.

83. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, *Ἡ Τριάς τῶν ὑψίστων ἀξιῶν τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς σκοπιᾶς*, Ἀθήναι, 1946, σσ. 12-13.

ἐμψυχώνουν τὸ φρόνημα αὐτοῦ»⁸⁴.

Ὑπὸ τὴν ὀπτικήν γωνίαν τῆς ἰδίας ψυχολογίας εἶναι δυνατόν νὰ μελετηθῇ καὶ ὁ πανανθρώπινος πόθος πρὸς τὴν ἀπόλυτον χαρὰν καὶ εὐτυχίαν, ἔνεκα τοῦ ὁποίου ὁ ἄνθρωπος κατατρύχεται ἐν τῇ γῆ ὑπὸ τοῦ συναισθήματος τοῦ ἀνικανοποιήτου, τῆς ἀνεσιότητος. Ὁ ἄνθρωπος «φέρει τὸ πτερόν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς»⁸⁵. Τὰ ἀριστουργήματα τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας, τὰ ὁποῖα ἐξωτερικεύουν καὶ ἀντανακλοῦν τὸν κόσμον τῶν ἐσωτερικῶν πόθων καὶ ἀξιολογικῶν αἰτημάτων, εἶναι μυριστομοὶ ἐκφράσεις τῆς ὀρμῆς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ὑπερπήδησιν τῶν ὀρίων, ἐντὸς τῶν ὁποίων κρατεῖ αὐτὸν δέσμιον ἡ ἀτομικότης, ἡ ζωή, ἡ φύσις. Ἐπειδὴ οὗτος εἶναι θεῖον δημιούργημα, ἐντὸς αὐτοῦ ζῆ οἶονεὶ ἡ πλατωνικὴ «ἀνάμνησις» τῆς ὠραιότητος τῶν θείων ἰδεῶν, ἡ ὁποία ὡς διαρκὲς κίνητρον δημιουργεῖ τὴν ἀνάγκην πρὸς ἀνάτασιν, πρὸς πτῆσιν πέρα τοῦ ὑλικοῦ καὶ αἰσθητοῦ κόσμου. Κατὰ τὸν ὠραῖον στίχον τοῦ Jørgen Moe, «καὶ στὴν ψυχὴ σου ὑπάρχει μιὰ ἄκρη ἀπὸ χρῶμα γαλάζιας λαχτάρας», διότι, ὡς λέγει ὁ Ibsen, «συγγενεύομε λίγο μὲ τὴν θάλασσα καὶ τὸν οὐρανόν»⁸⁶. Δι' αὐτὸ ποθοῦμεν τὸ Μακρυνόν, τὸ Ἀπέραντον, τὸ Ἄπειρον, τὸ Ἐπέκεινα· ἐλκυόμεθα ὑπὸ τῶν ὠραίων γαλαξιῶν τοῦ πνευματικοῦ οὐρανοῦ καὶ προσπαθοῦμεν νὰ δραπετεῦσωμεν ἀπὸ τὴν ἀσφυκτικὴν στενότητα τῆς μικρᾶς ζωῆς, ἡ ὁποία κυλᾷ μονότονος ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν», «νὰ ἀνέλθωμεν ἕως τὰ ἰλαρὰ ὕψη τοῦ ἑωθινοῦ φωτός, ἀπὸ τὰ ὁποῖα καταυγάζει τὸ θέλγητρον ὑψηλῶν ἀξιῶν, ἀπείκασμα τοῦ αἰωνίου Εἶναι», νὰ αἰσθανθῶμεν τὸν ἑαυτὸν μας «κυριακάτικον» καὶ νὰ δημιουργήσωμεν «ἀνατάσεις εἰς τὴν ψυχὴν μας»⁸⁷.

Ἡ ἀδιάφθορος ἀνθρωπίνη ψυχὴ διαισθάνεται ὅτι πάντες οἱ εὐγενεῖς ἀξιολογικοὶ πόθοι μας καὶ τὰ πανανθρώπινα ἰδανικὰ αἰτήματα μόνον πλησίον τοῦ Θεοῦ θὰ ἰκανοποιηθοῦν πλήρως. Ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος ἐν ἀρχῇ τῶν «Ἐξομολογήσεων» λέγει ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Θεόν: «Διὰ Σὲ μᾶς ἐδημιούργησες, καὶ εἶναι ἀνήσυχος ἡ καρδία μας μέχρις ὅτου ἀναπαυθῇ εἰς Σὲ» («Pecisti nos ad te, et inquietum est cor nostrum, donec requiescat in te») ⁸⁸. Ὡς ἐν σχόλιον εἰς τὸν λόγον αὐτὸν ἀντηχεῖ ἡ φράσις τοῦ μεγάλου δανοῦ θεολόγου καὶ φιλοσόφου Søren

84. Alois Riehl, *Friedrich Nietzsche*, Stuttgart ⁷1920, σ. 155, ἐν Johannes Hessen, *Die Geistesströmungen der Gegenwart*, Freiburg im Breisgau 1937, σ. 110.

85. Ν. Ἰ. Λούβαρι, *Μεταξὺ δύο κόσμων*, Ἀθήναι, 1949, σ. 330.

86. Αὐτόθι, σ. 331.

87. Ν. Ἰ. Λούβαρι, *Νοσταλγικαὶ περιπλανήσεις*, σ. 3.

88. Ἀγίου Αὐγουστίνου, *Confessiones* I, 1.

Kierkegaard: «Ὅπως τὸ βέλος τοῦ γυμνασμένου σκοπευτοῦ, ὅταν φεύγη ἀπὸ τὴν φαρέτραν, οὐδεμίαν ἡσυχίαν ζητεῖ διὰ τὸν ἑαυτόν του, πρὶν φθάσῃ εἰς τὸν σκοπὸν του, τοιοῦτοτρόπως ὁ ἄνθρωπος ἐδημιουργήθη ἀπὸ τὸν Θεὸν μὲ τὴν κατεύθυνσιν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ἡσυχίαν, πρὶν εὐρεθῆῃ πλησίον τοῦ Θεοῦ»⁸⁹.

6. Γενικὸν συμπέρασμα.

Τὸ γενικὸν συμπέρασμα τῆς παρουσίας εὐσυνόπτου μελέτης εἶναι, ὅτι ὅταν ὁ ἄνθρωπος δὲν πάσχη ὑπὸ ἀξιολογικῆς μυωπίας ἢ τυφλώσεως καὶ ὑπὸ πνευματικοῦ δαλτωνισμοῦ⁹⁰, τότε πάντοτε θὰ ἐπαναλαμβάνῃ μετὰ τοῦ Ψαλμοῦ: «Ὁν τρόπον ἐπιποθεῖ ἡ ἔλαφος ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων, οὕτως ἐπιποθεῖ ἡ ψυχὴ μου πρὸς Σέ, ὁ Θεός» (Ψαλμ. μα', 2).

Ὑπὸ τοιαύτης δίψης κατετρύχετο λ.χ. ὁ Μιχαήλ Ἄγγελος, ἡ μεγαλοφυΐα αὐτῆ τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, ὅταν, κινούμενος ὑπὸ βαθέος αἰσθήματος ἀνεπαρκείας καὶ μηδαμινότητος, ἰκέτευε τὸν Θεὸν διὰ δύναμιν καὶ βοήθειαν: «Οὐδὲν ἐπὶ τῆς γῆς εἶναι τόσον ταπεινόν, τόσον ἄθλιον, ὅσον ἐγώ, ὅταν αἰσθάνωμαι τὸν ἑαυτόν μου ἄνευ Σοῦ». Καὶ ὁ Γκαϊτε, ὠθούμενος ὑπὸ τῆς αὐτῆς πνευματικῆς ὀρμῆς, ἐξέσπα εἰς τὴν ἰκεσίαν: «Ἄς ἡδυνάμην, ὦ Αἰώνιε, νὰ γεμίσω τὴν ψυχὴν μου διὰ Σοῦ»⁹¹.

89. Johannes Hessen - Εὐαγγέλου Θεοδώρου, *Τὸ νόημα τῆς ζωῆς*, σ. 44.

90. Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου*, σ. 152-123.

91. Johannes Hessen - Εὐαγγ. Θεοδώρου, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 85-86.